

Мораль без релігії. В пошуках людського у приматів
Франс де Вааль

Ми звикли, що мораль притаманна винятково людині. Ми пишаємося цим і тим, що саме моральність робить нас кращими за тварин. Але що, як це не так? Що, як саме у тварин варто шукати витoki людської моралі? Всесвітньо відомий учений-біолог Франс де Вааль майстерно розвінчує всі «моральні» стереотипи. Експериментальним шляхом науковець виявив у приматів зародки етичної поведінки. Його дослідження стали справжньою революцією. Адже, виявляється, шимпанзе, бонобо, собаки, слони і навіть рептилії здатні до співчуття та інших виявів моральності. Поряд із захопливою розповіддю та цікавими історіями автор книжки звертається до глибоких філософських питань, пов'язаних з наукою та релігією, їхнім вічним протистоянням. Книжка, написана доступно та жваво, захопить як фахівців, так і широкий читацький загал.

Франс де Вааль

Мораль без релігії. В пошуках людського у приматів

Репродукції картин Ієроніма Босха отримані з файлів, які розміщені у Вікісховищі на умовах вільної ліцензії. Використані фрагменти картин: «Сад земних насолод», «Сходження блаженного» та «Страшний Суд». Карикатура Т. Г. Гакслі, виконана Карло Пеллегріні, уперше була надрукована в журналі «Vanity Fair» 28 січня 1871 року. Усі інші ілюстрації – це олівцеві та чорнильні малюнки, виконані автором, за винятком двох фотографій бонобо Віка, що відтворюються з дозволу фотографа Мерієн Брікнер.

© Frans de Waal, 2013

© DepositPhotos.com / marclschauer, обкладинка, 2017

© Hemiro Ltd, видання українською мовою, 2018

© Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», переклад і художнє оформлення, 2018

* * *

Катрін, моему улюбленому примату

Розділ 1. Сад земних насолод

Чи є людина прорахунком Бога? Чи це Бог – прорахунок людини?

Фрідріх Ніцше[1 – Friedrich Nietzsche (1889), р. 5.]

Я народився в Ден Босі, голландському місті, на честь якого Ієронім Босх[2 – Також відоме як Гертогенбос. Місто, відоме з XII століття, є центром провінції на півдні Нідерландів. За життя Босха (близько 1450–1516 рр.) це було друге за розмірами місто країни після Утрехта.] вибрав собі псевдонім. Це не робить мене експертом із творчості цього живописця, але, зважаючи на те, що я зростав у місті, де на ринковій площі стояла його статуя, я змалку полюбив його сюрреалістичну образність, символізм і те, як він ставиться до місця людини у Всесвіті, що перебуває під дедалі меншим впливом Бога.

Його знаменитий триптих, у якому скрізь веселяться оголені постаті, «Сад земних насолод» – данина райській невинності. На середній панелі митець змальовує занадто щасливу й розслаблену картину, що не відповідає інтерпретації розпусти та гріха, про яку говорять пуританські експерти. Вона демонструє людство, вільне від провини та сорому – дії відбуваються або до гріхопадіння, або без нього взагалі. Для такого приматолога, як я, оголеність, натяки на секс і плодючість, численні птахи та фрукти, а також групова динаміка – добре знайомі, вони не потребують релігійної або моральної інтерпретації. Босх, здається, зобразив нас у природному стані, водночас він зберіг повчальний прогноз на правій панелі триптиха, де він карає не веселунів із середньої частини картини, а ченців, черниць, ненажер, картярів, вояків і п'яниць. Митець не був фанатом духовенства та його жадібності, це пояснює невелика деталь – чоловік, зображений на триптиху, не бажає відписувати свої статки свині, що вбрана як домініканська черниця. Кажуть, що цієї нещасною постаттю і є сам художник.

За п'ять століть по тому ми й досі дискутуємо про місце релігії в суспільстві. Як і за часів Босха, головною темою є мораль. Чи можемо ми уявити собі світ без Бога? Чи був би цей світ хорошим? Не варто навіть припускати, що переможців нинішньої битви між християнським фундаменталізмом і наукою можна визначити доказами. Потрібно бути доволі несприйнятливим до даних, щоб сумніватися в еволюції – ось чому книжки та документальні фільми, спрямовані на переконання скептиків, є марною тратою зусиль. Вони корисні для тих, хто готовий слухати, але не досягають своєї цільової аудиторії. Предметом дебатів є не стільки істина як така, а те, що з цією істиною робити. Для тих, хто вважає, що мораль виходить просто від Бога-творця, теорія еволюції відкриває моральну прірву. Послухайте, як преподобний Ел Шарптон сперечається з покійним гарячим прихильником

атеїзму Крістофером Гітченсом: «Якщо у Всесвіті немає ніякого порядку, а отже, і якоїсь істоти, якоїсь сили, що встановила цей порядок, то хто тоді визначає, що є правильним, а що ні? Якщо немає нікого на чолі, то немає й нічого аморального»[3 – У 2007 році Ел Шарптон і Крістофер Гітченс проводили релігійні дебати в Нью-Йоркській публічній бібліотеці. Дивіться на сайті www.fora.tv (<http://www.fora.tv/>).]. Схожі слова я чув від людей, які повторюють думку героя Достоевського Івана Карамазова, вигукуючи: «Якщо немає Бога, то я можу й ближнього свого обікрасти!»

Можливо, це лише моя думка, але я насторожено ставлюся до будь-кого, чия віра є єдиним, що утримує його від огидної поведінки. Чому б не припустити, що наша людяність, у тому числі самоконтроль, що потрібен для створення життєздатного суспільства, є чимось, що вбудовано в нас? Невже хтось справді вірить, що наші предки не мали жодних соціальних норм до того, як виникла релігія? Невже вони ніколи не допомагали нужденним або не скаржилися на недобросовісні вчинки? Люди повинні були турбуватися про функціонування своїх спільнот задовго до того, як виникли сучасні релігії, що з'явилися лише кілька тисячоліть тому. Для біологів у таких часових рамках немає нічого незвичного.

У нижньому правому куті «Саду» Босх зобразив себе як чоловіка, який опирається свині, що вдягнена черницею і намагається спокусити його поцілунками. Вона пропонує порятунок в обмін на його майно (звідси й перо, чорнило й аркуш паперу, схожий на документ). Босх намалював «Сад» близько 1504 року, приблизно за десять років до того, як Мартін Лютер ініціював протест проти подібних церковних практик.

Черепаша далай-лами

Вишевикладене стало початком блогу під назвою «Мораль без Бога?», опублікованого на сайті «New York Times», де я стверджував, що мораль передує релігії та що про її походження можна багато чого довідатися, якщо спостерігати за нашими одноплемінцями-приматами[4 – Цей блог був розміщений на «The Stone» 17 жовтня 2010 року, режим доступу: <http://opinionator.blogs.nytimes.com/2010/10/17/morals-without-god/> (<http://opinionator.blogs.nytimes.com/2010/10/17/morals-without-god/>).]. Усупереч звичним кривавим уявленням про природу тварини не позбавлені нахилів, які ми морально схвалюємо, і це наводить на думку, що мораль не є аж таким людським винаходом, як нам хотілося б думати.

Оскільки таке твердження є темою цієї книги, дозвольте мені викласти його тези, описавши події, які відбувалися протягом тижня після публікації в блогу, у тому числі поїздки Європою. Безпосередньо перед подорожжю я був на зібранні науковців і вірян в університеті Еморі в Атланті, де я працюю. Приводом зустрічі стала дискусія з далай-ламою на його улюблену тему – співчуття. На мою думку, бути чуйним – чудова життєва порада, тому

я зрадив темі, яку запропонував наш почесний гість. Як першого учасника дискусії, мене розмістили поруч із ним, у морі червоних і жовтих хризантем. Мені сказали, що до нього треба звертатися «ваша святосте», а іншим говорити про нього «його святість» – це дуже мене заплутало, тому я вирішив уникати будь-яких форм звертання. Один із найшанованіших чоловіків на планеті зняв взуття та схрестив ноги, всівшись у своєму кріслі, та вдягнув величезну бейсболку, що за кольором пасувала до його помаранчевого вбрання. У цей час понад три тисячі людей, які сиділи в аудиторії, уважно ловили кожне його слово. Перед тим, як я мав виступати, організатори ввічливо нагадали, що ніхто з цих людей не прийшов сюди для того, щоб слухати мою промову – всі зібралися лише для того, щоб почути перли його мудрості.

У своєму виступі я проаналізував останні докази альтруїзму у тварин. Так, наприклад, примати добровільно відчиняють двері, щоб запропонувати компаньйону доступ до їжі, навіть якщо вони втратять через це частину своєї поживи. Мавпи-капуцини готові знаходити вигоду для інших. Ми можемо пересвідчитися в цьому, якщо посадимо поруч двох мавп і влаштуємо з однією з них обмін різнокольоровими фішками. Фішки одного кольору винагороджуватимуть лише мавпу, з якою ми граємо, а фішки іншого забарвлення – зразу двох приматів. Незабаром мавпа-учасниця гри віддаватиме вам лише «суспільно корисні» фішки. І це не через страх, тому що мавпи-домінанти (які мають найменше причин для страху) насправді є найщедрішими.

Добрі справи вони також роблять спонтанно. Стара самка Пеоні живе у відкритому вольєрі з іншими шимпанзе на польовій станції Центру з вивчення приматів імені Єркса. У дні, коли в неї загострюється артрит і їй важко ходити та видиратися нагору, інші самки допомагають їй. Пеоні пихкає та відсапується, коли лізе на поміст, де мавпи збираються на сеанс грумінгу. У цей час якась молодша самка (не родичка) підходить до неї ззаду та штовхає передніми кінцівками її широкий зад, доки та не вилізе нагору і не приєднається до решти.

Також ми спостерігали, як Пеоні встає та повільно рухається до крану з водою, що розташований досить далеко від неї. Молодші самки іноді обганяють її, набирають трохи води, а потім повертаються, щоб напоїти її. Спочатку ми не мали жодного уявлення про те, що відбувається, бо ми бачили лише те, як одна з самок торкається своїм ротом рота Пеоні. Проте згодом все стало зрозуміло: Пеоні широко роззявила пащу, і молодша самка виплюнула туди струмінь води.

Такі спостереження доповнюють фактами нову область досліджень емпатії у тварин, у якій вивчають не лише приматів, а й собак, слонів і навіть гризунів. Типовим прикладом може слугувати те, як шимпанзе втішають засмучених (обіймаючи й цілуючи їх). Це настільки передбачуване явище, що ми документували тисячі подібних випадків. Ссавці відчувають емоції одне одного та реагують на тих, хто потребує їхньої уваги. Саме тому люди дають прихисток у своєму домі пухнастим м'ясоїдам, а не, скажімо, ігуанам чи черепахам. Адже ссавці здатні на те, що не можуть рептилії, – вони дають і просять ласки, реагують на наші емоції так само, як ми реагуємо на їхні.

До цього моменту далай-лама уважно слухав, а потім підняв свою бейсболку, щоб перервати мене. Він хотів почути більше про черепах. Ці тварини – його

улюбленці, бо вони нібито несуть світ на своїх спинах. Буддійський лідер поцікавився, чи знайома черепахам емпатія. Він описав, як самка морської черепахи повзає по берегу в пошуках кращого місця для того, щоб відкласти яйця, і тим самим демонструє турботу про своє потомство. «Що б зробила мати, якби зустріла своїх потомків?» – цікавився далай-лама. Для мене така поведінка означає те, що черепахи запрограмовані на пошук кращих умов для інкубації. Черепаха рие яму в піску вище лінії припливу, відкладає яйця та засипає їх, ущільнюючи пісок своїми задніми лапами, а потім кидає гніздо. Черепашки з'являються за кілька місяців по тому та поспішають пірнути в океан під місячне сяйво. Вони ніколи не пізнають свою матір.

Емпатія вимагає того, щоб кожен із розумінням ставився до іншого та був чуйний до його потреб. Імовірно, вона взяла початок із батьківської турботи, такої, як у ссавців, але існують свідчення емпатії й у птахів. Якось я побував на науково-дослідній станції імені Конрада Лоренца в Грюнау, Австрія, де у великих вольєрах тримають воронів. Ці птахи справляють неймовірне враження, особливо коли сидять у вас на плечі зі своїм потужним чорним дзьобом, просто біля обличчя! Я згадав ручних галок, яких я тримав, коли був студентом, – набагато менших птахів із тієї самої родини воронових. У Грюнау вчені спостерігають за спонтанними бійками воронів і бачать, як на них реагують пернаті свідки. Ті, хто програють, можуть розраховувати, що друзі почистять ім пір'я або по-дружньому торкнуться дзьобом. Там, на станції, нащадків лоренцевих гусей, які вільно пасуться, споряджають передавачами, щоб виміряти частоту їхнього серцебиття. Оскільки кожен дорослий гусак має самицю, то це дає можливість для прояву емпатії. Якщо один птах втягується в бійку з іншим, серце його партнера починає битися швидше. Навіть якщо партнер жодним чином не бере участі в бійці, його серце буде дуже стривожене. Птахи теж відчують біль одне одного.

Якщо і птахи, і ссавці володіють певним рівнем емпатії, то ця здібність, імовірно, походить від їхніх предків-рептилій. Але це не стосується всіх рептилій, тому що більшість із них не виявляють батьківської турботи. Одна з найправдивіших ознак дбайливого ставлення, вважає Пол Маклін – американський нейробіолог, який назвав лімбічну систему місцем, де живуть емоції, – крик загубленого дитинчати. Молоді мавпи роблять це весь час: коли їх залишає мати, вони кричать, доки вона не повернеться. Вони мають нещасний вигляд, коли сидять самі на гілці та слізно кричать: «Ку-у!», надувши губи та не звертаючись ні до кого конкретно. Маклін зазначив, що більшість рептилій, зокрема змії, ящірки та черепахи, ніколи так не кричать.

Проте деякі малюки-рептилії таки кричать, коли вони засмучені або їм загрожує небезпека, тож їхня мати точно про них подбає. Ви колись тримали в руках дитинча алігатора? Будьте обережні, бо вони мають комплект чудових зубів, а коли засмучені, то видають крик, схожий на гортанне гавкання, який швидко змусить їхню маму вилізти з води. Після цього ви точно не будете сумніватися, чи є у рептилій почуття!

Я згадав про це, коли відповідав далай-ламі, та сказав, що ми можемо розраховувати на емпатію лише від тих тварин, які мають якусь прихильність, а це характеристика небагатьох рептилій. Я не впевнений, що ця відповідь задовольнила його, тому що йому, звичайно, хотілося дізнатися про черепах, які мали набагато привабливіший вигляд, ніж люті зубасті

чудовиська з родини крокодилових. Утім, зовнішність оманлива. Деякі члени цієї родини обережно переносять своїх дитинчат між великими щелепами або на спині та захищають їх від небезпеки. Іноді вони дозволяють їм навіть виривати шматки м'яса з пащі. Динозаври теж дбали про свій молодняк, а плезіозаври (гігантські морські рептилії), можливо, навіть були живородними – дарували життя одному дитинчаті у воді, як це сьогодні роблять кити. З того, що ми знаємо, можна сказати, що чим менше потомство виводить тварина, тим краще потім вона про нього дбатиме – ось чому ми вважаємо, що плезіозаври були люблячими батьками. Такими, до речі, є і птахи, яких наука вважає пернатими динозаврами.

Далай-лама продовжував тиснути на мене: він згадав про метеликів і запитав, чи володіють вони емпатією; тут я вже не втримався й пожартував: «У них просто немає на це часу, вони живуть лише один день!» Насправді, коротке життя метеликів – це міф, але що б не відчували одне до одного ці комахи, я сумніваюся, що ці почуття мають щось спільне з емпатією. Водночас я не хочу применшити значимість того, що мав на увазі далай-лама, коли запитав мене це, – усі тварини роблять те, що буде найкраще для них і їхніх нащадків. Зважаючи на це, можна висновувати, що все життя – це піклування, можливо, несвідоме, але все одно піклування. Далай-лама хотів сказати, що співчуття лежить в основі життя.

Небагатьом рептиліям властива батьківська турбота, але родина крокодилових до таких належить. Самка алігатора обережно переносить одного зі своїх малюків.

Мамине привітання

Після цього дискусія перейшла на інші теми, наприклад, як виміряти силу співчуття в мозку буддійських ченців, які все життя медитують. Річард Девідсон із університету штату Вісконсин розповів, як ченці з Тибету відхилили його запрошення долучитися до нейробіологічного дослідження, оскільки співчуття, звичайно ж, зосереджується не в мозку, а в серці! Це всіх розвеселило, навіть ченці, які сиділи в залі, вибухнули сміхом. Але ті, про кого розповідав Девідсон, у чомусь мали рацію. Пізніше професор виявив зв'язок між розумом і серцем: медитація про співчуття змушує серце битися швидше, ніж від звуків людських страждань.

Я не міг не згадати про гусей. Крім того, коли я сидів там, то дивувався, спостерігаючи за цією перспективною зустріччю умів. У 2005 році сам далай-лама заговорив про необхідність інтеграції науки й релігії, коли виступав перед тисячами науковців на щорічних зборах Нейробіологічного товариства у Вашингтоні. Він говорив про те, наскільки суспільству важко встигнути за їхніми новаторськими дослідженнями: «Цілком очевидно, що наше мислення в галузі моралі просто не може йти в ногу зі швидким прогресом у накопиченні знань і зростанні могутності людства»[5 – Marc Kaufman,

«Dalai Lama gives talk on science», Washington Post, 13 November 2005.]. Наскільки багатонадійним здається цей підхід порівняно зі спробами вбити клин між релігією та наукою!

Я постійно думав про це, коли готувався до поїздки в Європу. Здається, я щойно отримав благословення і хата (довгий шовковий шарф) на шию та спостерігав, як далай-лама сідає у свій лімузин із важко озброєними охоронцями – і ось я вже на півшляху до Гента, гарного старовинного міста у фламандській частині Бельгії. Культурно цей регіон ближчий до південної частини Нідерландів, звідки я родом, ніж до північної, яку ми називаємо Голландією. Ми всі спілкуємося однією мовою, але Голландія кальвіністська, у той час як південні провінції з XVI століття залишаються католицькими завдяки зусиллям іспанців, без яких у нас би не було герцога Альба та інквізиції. І це не дурна пародія з фразою зі скетчів «Монті Пайтон»: «Ніхто не чекає на іспанську інквізицію!», а справжня інквізиція, яка могла затиснути ваші пальці в лещатах, варто вам було лише засумніватися в цноті Діви Марії. Інквізиторам не дозволяли проливати кров, тож вони використовували дибу, на якій жертв підвішували, зав'язавши руки за спиною та прикріпивши до щиколоток вантаж. Ця процедура була настільки виснажлива, що людина швидко відмовлялася від будь-яких упереджених уявлень про зв'язок між сексом і зачаттям. Останнім часом Ватикан докладає чимало зусиль, щоб пом'якшити образ інквізиції – наче вони не вбивали кожного еретика, а дотримувалися стандартних інструкцій. Проте очевидно, що єзуїтам, які очолювали цей процес, точно не завадило б пройти курси зі співчуття.

Ця давня історія, до речі, також пояснює, чому на цих землях марно шукати картини Босха. Більшість із них висять у музеї Прадо, у Мадриді. Вважають, що «залізний герцог» отримав «Сад земних насолод» 1568 року, коли оголосив принца Оранського поза законом і конфіскував усе його майно. Потім герцог залишив шедевр своєму синові, а від останнього триптих перейшов у власність Іспанської держави. Іспанці обожають цього художника, якого вони називають Ель Боско. Його картини надихали Жуана Міро та Сальвадора Далі. Коли я вперше відвідав Прадо, я не міг по-справжньому насолоджуватися картинами Босха, бо в моїй голові крутилася лише думка: «Це колоніальний грабунок!» Навіть більше, музей оцифрував цю картину в надзвичайно високій якості, й тепер кожен може «володіти» нею через Google Earth.

Після лекції в Генті колеги-науковці взяли мене на імprovізовану екскурсію до найстарішої у світі зоологічної колекції бонобо, що бере свій початок у Антверпенському зоопарку, а тепер перебуває в парку тварин Планкендаль. Зважаючи на те, що ці бонобо є уродженцями колишньої бельгійської колонії, немає нічого дивного в тому, що їх можна побачити в Планкендалі. Вивезення зразків із Африки, мертвих чи живих, – це теж свого роду колоніальний грабунок, але без нього ми б ніколи не дізналися про цю рідкісну мавпу. Її відкрили 1929 року в музеї неподалік, коли німецький анатом витер пил із маленького круглого черепа, що був підписаний «молодий шимпанзе», і впізнав у ньому дорослу тварину з незвично маленькою головою. Анатом швидко оголосив про новий підвид. Проте згодом його відкриття затьмарила більш серйозна заява американського анатома про те, що в нас у руках – абсолютно новий вид, анатомія якого разюче подібна на людську. Бонобо мають більш витончену будову тіла та довші ноги, ніж будь-яка інша мавпа. Вид віднесли до того самого роду, Pan, що й шимпанзе. Протягом усього

свого довгого життя ці науковці демонстрували, яку силу має наукове суперництво, так і не домовившись про те, хто першим зробив це історичне відкриття. Я був у залі, коли цей американець встав посеред симпозіуму, присвяченому бонобо, і голосом, що тремтів від обурення, заявив, що його відкриття «привласнили» півстоліття тому.

Проте німецький науковець писав німецькою, а американський – англійською, тож здогадайтеся, чия історію частіше цитують? Багато мов опинилися в скрутному становищі через розширення впливу англійської, але я з задоволенням теревенив голландською, яка, незважаючи на десятиліття життя за кордоном, першою злітає з моїх вуст. Поки молодий бонобо розгойдувався на мотузці, то зникаючи, то з'являючись у полі зору та привертаючи нашу увагу ударами по склу, ми зауважили, наскільки його вираз обличчя нагадував людський сміх. Він веселився, особливо тоді, коли ми відстрибували від віконця та вдавали переляк. Тепер нам складно уявити, що цих представників роду Pan можна переплутати. Існує відома фотографія американського експерта Роберта Еркса, на якій зображені дві молоді мавпи на колінах – обох він вважав шимпанзе. Це було до того, як світ дізнався про бонобо. Еркс зазначав, що одна з цих мавп була набагато чуйнішою та більш здатною до емпатії, ніж інша, та, можливо, розумнішою. Назвавши цього самця «людиноподібним генієм», він написав книжку «Майже людина» («Almost Human»), яку присвятив здебільшого тому шимпанзе. Він не знав, що насправді мав справу з одним із перших бонобо, який потрапив на Захід.

Колонія Планкендала відразу ж показує, чим вона відрізняється від колонії шимпанзе – нею керує самка. Біолог Джероен Стівенс розповів мені, що атмосфера в групі стала більш розслабленою після того, як альфа-самця, що давно була головною «залізною леді», відправили до іншого зоопарку. Вона вселяла жах в інших бонобо, особливо самців. У новій альфі характер був кращий. Обмін самицями між зоопарками – нова позитивна тенденція, що відповідає природному способу життя бонобо. У дикій природі сини залишаються зі своїми матерями до зрілого віку, у той час як дочки мігрують.

Під час еволюції людини прямоходіння вимагало довших ніг. З усіх мавп саме в бонобо пропорція між руками та ногами найбільше подібна до пропорції нашого предка ардипітека (малюнок не в масштабі – сучасна людина вища, ніж усі, хто на зображенні).

Протягом багатьох років зоопарки обмінювалися самцями, викликаючи цим катастрофу за катастрофою, тому що самців бонобо цькують за відсутності матері. Ці бідолашні самці часто опинялися в ізоляції, поза виставковим простором, бо тільки так можна було захистити їхні життя. Якби ми залишали самців із матерями і виявляли повагу до їхніх зв'язків, то вдалося б уникнути багатьох проблем.

Усе це свідчить про те, що бонобо аж ніяк не янголи миру, а ще доводить, наскільки самці є «матусиними хлопчиками», що викликає нехвальну реакцію. Деякі чоловіки почуваються ображеними, коли дізнаються про матріархальних мавп із «безхарактерними» самцями. Після лекції в Німеччині один відомий старий професор, який був у залі, гаркнув: «Вас іст не так із цими самцями?» Така вже доля в бонобо: вони увірвалися на наукову сцену в той час, коли антропологи та біологи зосередили всю увагу на насильстві та війнах, а отже, навряд чи були зацікавлені в мирних родичах-приматах. Оскільки ніхто не знав, що з ними робити, бонобо швидко стали «білими воронами» в книжках про еволюцію людини. Один американський антрополог зайшов так далеко, що просто порадив колегам ігнорувати їх, мовляв, вони все одно вимруть[6 – Закликаючи звертати більше уваги на шимпанзе, ніж на бонобо, Мелвін Коннер писав: «І в будь-якому разі шимпанзе перебувають у набагато кращому становищі, ніж бонобо, які вже близькі до вимирання» (Melvin Konner (2002), p. 199).].

Заявляти про неминучу загибель якогось виду – це екстраординарно. Що не так із бонобо? Вони погано адаптуються в середовищі? Проте вимирання ніяк не пов'язано з первісною пристосованістю виду. Додо чудово жили на острові Маврикій, доки там не висадилися моряки та не виявили, що ці птахи, які не вміють літати, є легкою (хоча й огидною на смак) здобиччю. Так само й усі наші предки, мабуть, були непогано пристосовані до середовища, але жоден із них не дожив до цих днів. Чи слід нам перестати звертати на них увагу? Але ж ми цікавимося ними й далі. ЗМІ божеволіють щоразу, коли науковці знаходять хоча б малесенький слід нашого минулого, і ця реакція підігривається тим, що скам'янілі знахідки отримують імена, наприклад Люсі й Арді.

Я симпатизую бонобо тому, що контраст із шимпанзе збагачує уявлення про еволюцію людини. Вони доводять, що нашому роду були властиві не лише чоловіче домінування і ксенофобія, а й любов до гармонії та чуйність до інших. Оскільки еволюція відбувається як за чоловічою, так і за жіночою лінією, то немає жодних підстав вимірювати прогрес людства лише тим, в якій кількості битв чоловіки перемогли інших гомінінів[7 – Термін «гомінін» – нова назва для людей і їхніх двоногих предків; раніше вживався термін «гомінід»]. Нам не завадило б уважніше поглянути на жіночий бік нашої історії, як і на секс. Із того, що нам відомо, ми не завоювали інші групи гомінінів, а витіснили їх радше завдяки любові, ніж війні. Сучасні люди носять у собі ДНК неандертальців, і я не здивуюся, якщо виявиться, що ми маємо в собі гени й інших гомінінів. Якщо так думати, то шлях розвитку бонобо не здається вже аж таким чужим.

Залишивши позаду цих сумирних мавп, я зупинився в зоопарку Арнема (Нідерланди), де колись починав свою кар'єру, вивчаючи інші види роду Pan. Тому німецькому професорові, який не міг стримати свого обурення щодо бонобо, сподобалися б шимпанзе, бо в них правлять самці, які постійно борються за своє місце. Вони мене так вразили, що я написав про їхні плітки та інтриги книжку «Політика шимпанзе» («Chimpanzee Politics»). Коли я був студентом, то почав читати Нікколо Макіавеллі, щоб зрозуміти те, чого не могли мені пояснити підручники біології. Одного з головних чоловічих героїв цього бурхливого періоду, що завершився чотири десятиліття тому, вбили, коли я ще працював там. Ця подія досі переслідує мене, не в останню чергу через те, що нападники в огидний спосіб видалили його яєчка. Інші самці з часом помирали, але зараз у цій колонії живуть

їхні дорослі сини, які схожі на батьків не лише своїм незворушним виглядом, а й голосом, коли вони ревуть або кричать. Шимпанзе мають відмінні голоси: мені вдавалося розрізнити усіх 25 мавп лише за їхніми криками. Я відчуваю себе як вдома з цими приматами і вважаю їх абсолютно чарівними. Проте я ніколи не тишив себе ілюзіями щодо того, які вони «милі», навіть якщо ї здаються такими для більшості людей. Вони дуже серйозно ставляться до боротьби за владу та готові вбити своїх суперників. Те, що вони іноді вбивають людей або обгризають їхнє обличчя (як це бувало з домашніми шимпанзе в США), – це те, чого насправді варто очікувати, коли ви створюєте для дикої тварини ситуацію, у якій наш слабкий вид може викликати в неї сексуальні ревнощі або бажання стати домінантом. Один дорослий самець шимпанзе має настільки добре розвинені м'язи (не кажучи вже про гострі, мов кинджали, зуби та сильні чотири «руки»), що навіть команда з п'ятих здоровенних чоловіків не зможе його втримати. Шимпанзе, які зростають серед людей, знають це дуже добре.

Самиці, яких я знав в Арнемі, усе ще перебувають тут. Проте мене дуже вражає матріарх колонії – Мама. Вона ніколи не мала такої влади, як самка бонобо, що керує колонією, проте вона була альфою серед самиць, коли я там працював. У своєму розквіті сил Мама була активним гравцем у чоловічій боротьбі за владу. Вона згуртовувала підтримку самиць навколо того чи іншого самця, і той ставав її боржником, якщо йому вдавалося дістатися нагору. Цей самець намагався зробити все, щоб її прихильність не зникла, бо, якщо Мама відверталася від нього, його кар'єра могла завершитися. Мама заходила так далеко, що навіть карала самиць, які наважувалися перейти на бік тих самців, яких вона не схвалювала. Вона діяла як контролер дисципліни в партії. Самці шимпанзе фізично сильніші, ніж самиці, але це не означає, що останні нічого не тямлять у політиці або взагалі тримаються від неї подалі. У колоніях, що зростають у дикій природі, часто так і буває, але на острові в Арнемі – інші правила. Як наслідок, вплив самців і самиць відрізняється набагато менше. Через те, що самиці весь час присутні в групі та активно вболівають одна за одну, жоден самець не може обійтися без жіночої владної підтримки.

Ми завжди були близькі з Мамою, тож вона вітає мене з сумішшю радощів і поваги щоразу, коли ми бачимося. Це було ще за тих часів, проте й зараз вона ставиться до мене так щоразу, коли помічає моє обличчя серед натовпу відвідувачів зоопарку. Я час від часу повертаюся в зоопарк, і ми з нею влаштовуємо сеанс дружнього грумінгу. Проте цього разу я привів із собою ще майже сотню людей – учасників симпозіуму в конференц-центрі зоопарку. Коли ми підійшли до острова шимпанзе, Мама й інша стара самиця Джиммі побігли вперед, щоб мене привітати – вони забуркотіли, і Мама здалеку простягнула мені руку. Цей жест у самок означає «йди сюди»; зазвичай вони використовують його, коли збираються йти та закликають дитинчат стрибнути їм на спину. Я відповів їй тим самим жестом і допоміг доглядачу погодувати шимпанзе, кидаючи фрукти через рів, залитий водою. Я старався, щоб Мама, яка вже не могла так вправно ловити апельсини, як інші, отримала достатньо їжі.

Серед шимпанзе відразу ж виникли ревнощі: доросла дочка Мами, Монік, підкралася до нас і кинула важкий камінь із відстані близько сорока футів. Ця каменюка, що летіла по параболічній траєкторії, напевно, влучила б мені в голову, якби я не стежив за ревнивицею. Я спіймав камінь у повітрі. Монік народилася ще тоді, коли я працював у зоопарку, і я багато разів

бачив, що їй не подобається, коли її мати звертає на мене увагу. Мабуть, вона вже не пам'ятає мене, а отже, і не має ані найменшого уявлення про те, чому Мама вітає чужака, як старого друга. Тож вона вирішила чимось жбурнути в нього! Оскільки деякі науковці розглядають метання в ціль як людську навичку, що пов'язана з мовою, то я запросив прихильників цієї теорії випробувати, на що здатні шимпанзе. Проте охочих не було. Мабуть, вони зрозуміли, що смердючі продукти їхньої життєдіяльності можуть будь-якої миті замінити каміння.

Зворушені дружньою зустріччю Мама зі мною, учасники симпозиуму запитали, наскільки добре шимпанзе та люди розрізняють одне одного. Для мене обличчя мавп є так само відмінними, як і людські, хоча обидва види схильні краще розпізнавати осіб свого виду. Цю схильність ще не так давно ігнорували. Вважали, що лише люди добре розпізнають обличчя. Мавпи показували погані результати на тих самих тестах із тими самими стимулами, проте їх випробовували на розпізнавання людських облич. Я називаю це «антропоцентричним ухилом» у дослідженні мавп, який спричинив багато дезінформації. Коли одна з моїх колег в Атланті Ліза Парр використала сотні знімків, які я зробив в Арнемі, щоб перевірити, як шимпанзе розпізнають обличчя власного виду, то мавпи показали чудові результати. Розглядаючи портрети на екрані комп'ютера, вони могли навіть «вказати» на спорідненість молодняка і самок без особистого знайомства з ними. Так само й ми, гортаючи фотоальбом, можемо визначити, які особи є кровними родичами.

Ми живемо в епоху, коли наша спорідненість із мавпами визнається дедалі більше. Щоправда, людство не перестає підкреслювати й відмінності, на які вже через десять років не звертатимуть уваги. Якщо ми глянемо на наш вид і не дозволимо себе засліпити технічними досягненнями останнього тисячоліття, то побачимо істоту з плоті й крові, у якої є мозок, утричі більший, ніж мозок шимпанзе, але який не містить жодних нових частин. Виявляється, що навіть наша хвалена префронтальна кора головного мозку має доволі типовий розмір порівняно з іншими приматами. Ніхто не сумнівається в перевазі нашого інтелекту, але в людей нема жодних базових бажань чи потреб, яких не було б у наших близьких родичів. Так само, як і ми, мавпи прагнуть влади, задоволення від сексу, безпеки і ласки. Вони вбивають одне одного за територію і цінують довіру та співпрацю. Так, у нас є комп'ютери та літаки, але психологічно ми й досі влаштовані так само, як і соціальні примати.

Ось чому ми влаштували в зоопарку цілий симпозиум на тему, чому медики та соціологи могли б повчитися в приматологів. Звичайно, я був приматологом, але про дещо я й сам дізнався під час закулісних дискусій. Ми говорили про те, чим обґрунтовується мораль. Якщо авторитет, який стоїть за нею, залишається на своїй домінантній позиції, то хто або що її підтримує? Колега зазначив, що проблема з моральним авторитетом дедалі зростає, оскільки голландці протягом останніх десятиліть стали більше світськими людьми, ніж релігійними. Ніхто більше не робить нікому публічних зауважень – у результаті суспільство стало менш цивілізованим. Я побачив, як інші за столом закивали головами. Може, це було розчароване пишнослів'я старшого покоління, що завжди готове скаржитися на молодше? Чи все ж таки загальна картина? Секуляризація охоплює всю Європу, але її моральні наслідки погано вивчені. Навіть німецький політичний філософ Юрген Габермас, запеклий марксист і атеїст, дійшов висновку, що втрата релігії,

можливо, не зовсім вигідна. Він заявив, що «коли гріх став провинною, ми щось утратили»[8 – Юрген Габермас у своїй промові з приводу вручення Премії миру німецьких книгарів (2001). У німецькому тексті використовується слово «schuld», що означає і «вартість осуду», і «винний»: «Als sich S?nde in Schuld verwandelte, ging etwas verloren». Перекладено на сайті www.csudh.edu/dearhabermas/habermas11.htm (<http://www.csudh.edu/dearhabermas/habermas11.htm>).].

Атеїстична дилема

Проте я не впевнений у тому, що мораль повинна мати авторитет згори. Чому вона не може йти зсередини? Це точно працює стосовно співчуття, але може спрацювати й щодо почуття справедливості. Кілька років тому ми показали, що примати з задоволенням виконують завдання, якщо після цього їх винагороджують шматочками огірка, але лише доти, доки вони не дізнаються, що іншим за це дають виноград, який смакує набагато краще. Ті, хто їли огірки, починали хвилюватися, кидали свої овочі та страйкували. Коли бачиш, що партнер отримує щось краще, найсмачніша їжа стає несмачною. Ми назвали це явище відразу до нерівності; потім цю тему досліджували й в інших тварин, у тому числі в собак. Пес повторно виконуватиме трюк без винагороди, але відмовиться це робити, щойно побачить, як інший собака отримує за це шматочки ковбаси.

Такі висновки мають значення для людської моралі. Згідно з думкою більшості філософів, ми переконуємо себе в правильності моральних істин. Навіть якщо вони не посилаються на Бога, вони, як і раніше, пропонують низхідний процес, під час якого ми формулюємо принципи, а потім накладаємо їх на людську поведінку. Але невже моральні питання справді формулюються на такому високому рівні? Невже вони не повинні бути закріплені в нашій підсвідомості, у тому, ким і чим ми є? Чи реалістично було б закликати людей уважніше ставитися до інших, якщо це не закладено в їхній природі? Чи є сенс закликати когось до чесності та справедливості, якщо ми не відповідаємо інстинктивною реакцією на їхню відсутність? Уявіть собі, яке когнітивне навантаження ми відчували б, якби нам довелося перевіряти кожне рішення за допомогою «спущеної згори логіки». Я твердо вірю в думку Девіда Юма, що розум є рабом пристрастей. Ми почали з моральних почуттів та інтуїції, через що й демонструємо найбільшу спільність із приматами. Замість того, щоб розвивати мораль із нуля завдяки раціональному відображенню, ми отримуємо поштовх знизу, від основ нашого соціально-тваринного минулого.

Водночас я не хотів би називати шимпанзе «моральними істотами». Бо самих лише почуттів недостатньо. Ми прагнемо до логічно послідовної системи та сперечаємося про те, чи відповідає смертна кара уявленням про святість життя або чи може бути аморальною нетрадиційна сексуальна орієнтація. Ці суперечки характерні лише для людей. Існує мало свідчень того, що інші тварини думають про правомірність дій, які безпосередньо їх не стосуються. Великий піонер досліджень моралі, фінський антрополог Едвард Вестермарк, пояснив, що моральні емоції не визначаються поточною ситуацією. Вони мають справу з хорошим і поганим на більш абстрактному, безкорисливому рівні. Саме цим відрізняється від них людська мораль – рухом до універсальних стандартів у поєднанні з продуманою системою обґрунтування, контролю та покарання.

І ось тут починається релігія. Подумайте про сюжетну підтримку співчуття: як наприклад, у притчі про доброго самаритянина або про робітників у винограднику, що кидають виклик відчуттю справедливості з відомим висновком: «Отак будуть останні першими, а перші – останніми». Додайте до цього майже скіннерську пристрасть до винагороди та покарання – від дів, яких можна зустріти на небесах, до вогню, що чекає на грішників у пеклі – й експлуатацію нашого бажання «бути вартим похвали», як це називав Адам Сміт. Насправді люди настільки чутливі до громадської думки, що нам достатньо зображення пари очей, приклеєного до стіни, щоб реагувати на це гарною поведінкою. Релігія зрозуміла це давно та використовує образ всевидючого ока, що символізує всезнаючого Бога.

Але навіть доручення релігії такої скромної ролі дехто сприймає як анафему. За останні кілька років ми звикли до різкого атеїзму, який стверджує, що Бог не такий уже й великий (Крістофер Гітченс) або вважає його ілюзією (Річард Докінз). Неоатеїсти називають себе «просвітленими» та натякають, що віряни живуть у темряві. Вони замінили думку святого Павла про те, що безвірні живуть у темряві на протилежність: атеїсти – єдині, хто бачить світло. Закликаючи довіряти науці, вони прагнуть укоренити натуралістичний світогляд в етиці. Я поділяю їхній скептицизм щодо релігійних інститутів і їхніх «приматів» – пап, єпископів, мегапасторів, аятол і рабинів, але що хорошого може вийти з образи багатьох людей, які вважають релігію важливою? І яку альтернативу, по суті, може запропонувати наука? Наука не виголошує промови про сенс життя і тим паче не розповідає про те, як нам жити – це не її справа. Британський філософ Джон Грей висловився про це так: «...наука – це не чаклунство. Накопичення знань розширює можливості людей, але воно не скасовує людську природу»[9 – John Gray (2011), p. 235.]. У нас, науковців, добре виходить розбиратися в тому, чому речі навколо нас є такими, якими вони є, або як вони працюють. Я вважаю, що біологія допомагає нам зрозуміти, що визначає мораль. Але відштовхуватися від цього та давати поради морального характеру – це зайве.

Навіть найзапекліші атеїсти не можуть не увібрати в себе основні догми християнства, зростаючи в західному суспільстві. Більш світські північні європейці, культури яких я знаю не з чуток, здебільшого сприймають себе як християн за світоглядом. Усе, чого досягли люди в різних сферах – від архітектури до музики, від мистецтва до науки, – розвивалося в тісному зв'язку з релігією та ніколи окремо від неї. Тому неможливо сказати, який вигляд мала б мораль без релігії – для цього потрібно було б познайомитися з людською культурою, яка не є релігійною зараз і ніколи такою не була. Той факт, що таких культур не існує, має нас зупинити.

Босх зіткнувся з тією самою проблемою – не з атеїзмом (тоді це було неможливо), а з питанням про місце науки в суспільстві. Маленькі постаті з перевернутими лійками на головах, що зображені на його картинах, або будівлі у вигляді перегінних кубів і печей відсилають до хімічного обладнання. Але як би ми не ставилися до науки сьогодні, буде не зайвим згадати, що починалася вона як не дуже раціональна справа. За часів Босха алхімія вже зміцнила свої позиції, але все ще її часто плутали з окультизмом, у ній було повно шарлатанів і знахарів, яких художник із гарним почуттям гумору зобразив перед довірливими глядачами. Алхімія перетворилася на емпіричну науку тільки тоді, коли звільнилася від цих

впливів і розробила самокоригувальні процедури, але те, як наука може зробити свій внесок до суспільної моралі, залишається незрозумілим.

Картини Босха рясніють відсиланнями до алхімії, містичної предтечі хімії. Найбільш впізнавана фігура «Саду», відома як «людина-яйце» або «людина-дерево», несе на голові карусель із хитромудрим пристроєм, схожим на волинку, з якої йде дим; зазвичай такі посудини використовували алхіміки.

Інші примати, звичайно, не мають жодної з цих проблем, бо прагнуть до суспільства певного типу. У їхній поведінці ми впізнаємо ті самі цінності, яких самі прагнемо. Наприклад, учені помітили, що самки шимпанзе тягнуть один до одного самців, які щойно побилися між собою і тепер опираються, одночасно забираючи з їхніх рук зброю. Крім того, високопоставлені самці регулярно виступають об'єктивними арбітрами, коли вирішують суперечки в спільноті. Для мене ці натяки на турботу про інтереси спільноти слугують знаком, що будівельні блоки моралі є старшими за людство; нам не потрібен Бог для того, щоб пояснити, як ми опинилися там, де перебуваємо зараз. З іншого боку, що б трапилося, якби ми забрали релігію з суспільства? Мені важко уявити, яким чином наука та натуралістичний світогляд могли б заповнити цю порожнечу та стати джерелом натхнення для добрих справ.

Наприкінці своєї тижневої трансатлантичної екскурсії я знайшов час у літаку, щоб прочитати майже сімсот відповідей на мій блог «Мораль без Бога?». Більшість коментарів були конструктивні, читачі підтримували мене; вони висловлювали переконання в тому, що коли йдеться про витoki моралі, то про це треба говорити у відтінках сірого, а не в чорно-білих тонах. Проте атеїсти не могли не скористатися нагодою кинути побільше камінців у віровчення, обходячи таким чином мої наміри. Для мене набагато важливіше зрозуміти потребу в релігії, ніж розгромити її. Центральне питання атеїзму – існує чи не існує Бог – для мене є монументально не цікавим. Що ми здобудемо, дратуючись через існування того, що неможливо ані довести, ані спростувати? У 2012 році Алан де Боттон підняв проти себе море люті, коли розпочав свою книжку «Релігія для атеїстів» («Religion for Atheists») словами: «Найбільш нудне та непродуктивне питання про будь-яку релігію – це питання про те, справжня вона чи ні – у тому сенсі, чи передали її з небес під звуки сурм»[10 – Allain de Botton (2012), p. 11.]. Проте для деяких людей це питання і далі є єдиним, яке вони можуть обговорювати. Як ми змогли опуститися до такої духовної обмеженості? Ми ніби приєдналися до дискусійного клубу, де все, що кожен може зробити, – це виграти або програти.

Наука не дає відповідей на всі питання. Ще студентом я дізнався про «натуралістичну оману» та про те, що для вчених було б вершиною зарозумілості вважати, ніби їхня праця може висвітлити відмінності між добром і злом. Зауважте, це було невдовзі після Другої світової війни, яка принесла всім нам масове зло, що виправдовувалося науковою теорією самокерованої еволюції. Учені були дуже наближені до машини геноциду, коли

проводили немислимі експерименти. Дітей зшивали разом, щоб отримати сіамських близнюків, живих людей оперували без анестезії, а кінцівки та очі переносили на інші частини людського тіла хірургічним шляхом. Я ніколи не забуду цей темний повоєнний період, протягом якого кожен учений, який говорив із німецьким акцентом, викликав підозру. Однак американські та британські науковці теж не були невинними, бо на початку XX століття саме вони принесли нам еugenіку. Вони захищали расистські імміграційні закони та примусову стерилізацію глухих, сліпих, психічно хворих, людей із фізичними вадами, а також злочинців і членів расових меншин. Такі операції проводилися таємно на жертвах, які відвідували лікарні з інших причин. Для тих, хто не хоче звинувачувати науку в цих похмурих історіях і списує все на псевдонауку, буде не зайвим згадати, що еugenіка була серйозною науковою дисципліною, яку вивчали в багатьох університетах. Станом на 1930 рік в Англії, Швеції, Швейцарії, Росії, Америці, Німеччині та Норвегії діяли інститути, у яких студенти вивчали її. Теорії еugenіки підтримували видатні постаті, у тому числі американські президенти. Її батько-засновник, британський антрополог і ерудит сер Френсис Гальтон став членом Королівського товариства та був посвячений у лицарі після того, як віддався ідеям про поліпшення людської раси. Слід зазначити, Гальтон вважав, що пересічний громадянин є «занадто неповноцінним для щоденної роботи в умовах сучасної цивілізації»[11 – Karl Pearson (1914), p. 91.].

Щоб продемонструвати моральне банкрутство цих ідей, у пригоді став Адольф Гітлер зі своїми поплічниками. Неминучим наслідком був занепад віри в науку, особливо в біологію. У 1970-х роках біологів усе ще прирівнювали до фашистів, наприклад, під час гарячих протестів проти «соціобіології». Як біолог, я тішуся з того, що ті гіркі дні минули, але водночас я дивуюся, як хтось міг забути це минуле та проголосити науку нашим моральним рятівником. Як ми могли перейти від глибокої недовіри до наївного оптимізму? Хоча я і вітаю наукові дослідження моралі – і моя власна робота є їхньою частиною, – я не можу збагнути, як можна закликати науку визначати людські цінності (як у підзаголовку книжки Сема Гарріса «Моральний ландшафт» («The Moral Landscape»)) [12 – Сем Гарріс дав своїй книжці (2010) назву «Як наука може визначати людські цінності» («How Science Can Determine Human Values»)]. Невже псевдонаука й справді належить минулому? Чи існують сучасні вчені, які є вільними від моральних упереджень? Згадайте про дослідження сифілісу в Таскіді, що завершилося лише кілька десятиліть тому, або про постійну участь лікарів у тортурах ув'язнених у Гуантанамо [13 – PLoS Medicine Editors (2011)]. Я дуже скептично ставлюся до моральної чистоти в науці та вважаю, що її роль не повинна виходити за межі служниці моралі.

Схоже, ця плутанина походить від ілюзії, ніби все, що нам потрібно для гарного суспільства, – це більше знань. Щойно ми з'ясуємо головний алгоритм моралі, вважають прихильники такої думки, ми зможемо спокійно віддати її в розпорядження науки. Остання своєю чергою гарантує нам найкращі рішення. Це трохи нагадує думку, що видатний мистецтвознавець повинен бути великим художником, а ресторанний критик – відмінним кухарем. Зрештою, критики висловлюють глибокі думки про конкретні продукти. А якщо вони мають правильні знання, то чому б їм самим не взятися за справу? Але спеціальність критика – це оцінювання постфактум, а не створення чогось. А для створення потрібні інтуїція, майстерність і бачення. Навіть якщо наука допомагає нам зрозуміти, як працює мораль, це не означає, що вона

може її спрямовувати; це все одно, що очікувати, що той, хто критикує смак яєць, сам їх відкладатиме.

Уявлення про мораль як про набір незмінних принципів або законів, які ми маємо відкрити, у результаті походить від релігії. Насправді не має значення, хто формулює ці закони – Бог, людський розум чи наука. Для всіх цих підходів є спільною низхідна орієнтація, їхня головна передумова в тому, що люди не знають, як поводитися, і хтось має їм про це сказати. Але раптом мораль створюється в щоденній соціальній взаємодії, а не на якомусь абстрактному ментальному рівні? Що робити, якщо вона ґрунтується на емоціях, котрі в більшості випадків не вписуються в акуратну класифікацію, яку так любить наука? Оскільки вся суть моєї книги в тому, щоб аргументувати висхідний підхід, я, очевидно, повертатимуся до цього питання. Мої погляди узгоджуються з тим, що ми знаємо про роботу людського розуму, з тим, що інтуїтивні реакції виникають раніше за раціональні пояснення, а також із тим, як еволюція формує поведінку. Найкраще почати з визнання того факту, що у своїй основі всі ми є суспільними тваринами, та з того, як ця основа налаштовує нас ставитися одне до одного. Такий підхід заслуговує на увагу в той час, коли навіть запеклі атеїсти не здатні позбутися напіврелігійної моралі, вважаючи, що світ стане кращим, варто лише «священникові» в білому халаті зайняти місце священника в рясі.

Розділ 2. Тлумачення доброти

Суспільні інстинкти спонукають тварину отримувати задоволення від товариства собі подібних, відчувати до них певну симпатію, а також робити для них різноманітні послуги.

Чарльз Дарвін[14 – Charles Darwin (1871), р. 72.]

Амос був одним із найвродливіших самців, яких я знав, за винятком хіба що того випадку, коли він запхав собі до рота відразу два яблука (це знову переконало мене в тому, що шимпанзе можуть робити речі, на які ми не здатні). У нього були великі очі, доброзичливе та симетричне обличчя, блискуча чорна шерсть, а на ногах і руках добре виділялися м'язи. Він ніколи не був занадто агресивним, як це буває в деяких самців, але у свої найкращі роки демонстрував надзвичайну самовпевненість. Амос був загальним улюбленцем. Багато хто з нас плакав, коли він помер, а його побратимівпи моторошно мовчали протягом декількох днів. Це позначилося і на їхньому апетиті.

У той час ми не знали, що з ним, але вже після смерті довідалися, що, крім збільшеної печінки, яка займала чималу частину його живота, у нього було кілька ракових пухлин. Протягом останнього року він утратив п'ятнадцять відсотків своєї ваги, але незважаючи на те, що його стан, можливо, погіршувався протягом кількох років, він поводився як зазвичай, аж доки його тіло просто не витримало. Мабуть, уже кілька місяців Амос почувався кепсько, але будь-яка ознака вразливості означала б для нього втрату статусу. Схоже, шимпанзе це розуміють. У дикій природі науковцям

доводилося спостерігати за кульгавим самцем, який протягом кількох тижнів усамітнювався, щоб залікувати свою травму, але час від часу з'являвся у своїй зграї, щоб продемонструвати, що він сповнений сили та енергії, після чого знову йшов. Таким чином, ніхто ні про що не здогадувався.

Амос не зраджував собі аж до дня смерті, коли ми побачили, як він задихається, роблячи шістдесят вдихів за хвилину і сидючи на мішковині в одному з нічних вольєрів, у той час як інші шимпанзе гріються на сонці. Амос відмовився вийти, тож ми тримали його окремо від інших, доки не прийшов ветеринар. Решта шимпанзе час від часу зазирали, щоб поглянути на нього, тому ми залишили двері трохи прочиненими, щоб не переривати їхній контакт. Амос усівся просто за відчиненими дверима, і одна з самиць, Дейзі, ніжно взяла його голову, щоб почухати за вухами. Потім вона почала заштовхувати через щілину купу стружки. Це деревна стружка, з якої шимпанзе люблять будувати свої гнізда. Вони складають її навколо себе та сплять на ній. Після того як Дейзі принесла Амосові стружку, ми побачили, що самці роблять те саме. Через те що Амос сидів, притулившись спиною до стіни, і майже не займався будівництвом свого гнізда, Дейзі довелося дотягнутися кілька разів, щоб заповнити стружкою простір між його спиною та стіною.

Це було надзвичайно. Хіба це не означає, що Дейзі зрозуміла, що Амосові може бути незручно і краще, якщо він спиратиметься на щось м'яке? Так само ми допомагаємо пацієнтам у лікарні, підмощуючи ззаду подушки. Мабуть, Дейзі згадала, що відчуває вона, коли лягає на стружку, й екстраполювала свої відчуття на Амоса – насправді ми знаємо, що вона «маніячка щодо стружки» та зазвичай згрібає її до себе замість того, щоб із кимось ділитися. Я переконаний, що людиноподібні мавпи здатні поставити себе на місце інших, особливо тоді, коли хтось із їхніх друзів у біді. Щоправда, коли такі здібності мавп тестували в лабораторіях, вони не завжди підтверджувалися, але ці дослідження, як правило, спрямовані на те, щоб змусити тварин зрозуміти, що відчувають люди в штучних умовах. Я вже згадував про антропоцентричний ухил нашої науки. Коли в подібних дослідках беруть участь мавпи, шимпанзе показують значно кращі результати, а в дикій природі їх завжди цікавить, що відчувають інші [15 – Catherine Crockford et al. (2012).]. Тож не варто дивуватися тому, що Дейзі, здається, зрозуміла стан Амоса.

Наступного дня Амоса приспали. Не було жодної надії, що він одужає, усі розуміли, що він відчуватиме лише сильніший біль. Цей інцидент проілюстрував дві суперечливі сторони суспільного життя приматів. По-перше, примати живуть у нещадному світі, що змушує самця приховувати свій важкий фізичний стан якомога довше, щоб зберегти своє брутальне обличчя. По-друге, вони є частиною тісної спільноти, де кожен може розраховувати на прихильність і допомогу інших, у тому числі не родичів. Таку двоїстість важко збагнути. Популярні автори воліють спрощувати речі, коли описують життя шимпанзе термінами Гоббса як огидний і жорстокий світ або підкреслюють доброзичливий бік їхньої натури, хоча насправді справедливим завжди є і те, й інше. Коли мене запитують, як можна назвати шимпанзе чуйними, знаючи, що вони часом убивають одне одного, я завжди запитую у відповідь: чи не варто нам відмовитися і від усіх уявлень про людську емпатію, послуговуючись цією ознакою?

Ця двоїстість має важливе значення. Якби ми завжди були добрі, мораль була б зайвою. Про що б тоді ми турбувалися, якби люди завжди виявляли симпатію одне до одного, не крали, не завдавали удару в спину та не зазіхали на чужих дружин? Але ж ми явно не такі – це й пояснює потребу в моральних правилах. З іншого боку, ми могли б вигадати мільйон правил, які б збільшували турботу та взаємоповагу, але всі вони зійшли б нанівець, якби в нас не було певних схильностей у цьому напрямку. Вони нагадували б насіння, кинуте на скло, у якого нема жодних шансів пустити коріння. Саме наша здатність бути й добрими, і поганими дозволяє нам відрізнати добро від зла.

Допомогу, яку Дейзі надала Амосові, формально можна класифікувати як «альтруїзм» – поведінку, що вимагає від вас якихось зусиль (наприклад, ризику або витрати енергії) на користь іншого. Більшість дискусій, які ведуть біологи про альтруїзм, мало стосуються його мотивів – лише того, як така поведінка впливає на інших і чому еволюція могла її створити. І хоча цим дебатам уже більше 150 років, протягом останніх кількох десятиліть вони опинилися в центрі уваги.

З погляду гена

«Закріпіть власну кисневу маску перед тим, як допомагати іншому», – наполегливо радять нам на початку кожного польоту. Альтруїзм вимагає, щоб ми спершу подбали про себе, і саме цього, на жаль, не зміг зробити один із головних теоретиків цього питання. Цю історію описав ізраїльський історик науки Орен Гарман у своїй захопливій книжці «Ціна альтруїзму» («The Price of Altruism»).

Джордж Прайс був ексцентричним американським хіміком, який переїхав до Лондона в 1967 році, де став популярним генетиком і намагався розгадати таємницю альтруїзму за допомогою блискучих математичних формул. Проте вирішити власні проблеми в нього не вийшло. У своєму попередньому житті він виявляв мало чутливості до інших (він кинув дружину та доньку і був нікчемним сином для літньої матері), а тепер маятник хитнувся в іншу крайність. Із непохитного скептика та атеїста він перетворився на благочестивого християнина та присвятив своє життя міським волоцюгам. Він віддав усе своє майно, нехтуючи собою. До п'ятдесяти років він перетворився на жилавого, худого старого з гнилими зубами та хрипким голосом. У 1975 році Прайс укоротив собі життя за допомогою пари ножиць.

Дотримуючись давньої традиції, Прайс полюбляв протиставляти альтруїзм егоїзмові. Що різкішим є контраст, то глибшою є загадка, звідки ж походить альтруїзм. Звичайно, подібних головоломок навколо не бракує. Захищаючи свій вулик, бджоли вмирають невдовзі після того, як вжалили зловмисників. Шимпанзе рятують одне одного від нападів леопарда. Білки видають тривожні крики, щоб попередити інших про небезпеку. Слони намагаються підняти полеглих товаришів. Але чому тварини щось роблять заради інших? Хіба це не суперечить законам природи?

Альтруїзм слонів на рівнинах Кенії. За допомогою ікл Грейс (праворуч) підняла тритонну Елеонору на ноги, потім намагалася підштовхнути її, щоб вона встала. Проте Елеонора упала знову й зрештою померла – Грейс голосно заплакала, виділяючи секрет зі скроневих залоз, що свідчить про глибокий стрес. Ці дві самиці були матріархами двох різних стад, тож навряд чи мали родинні зв'язки.

Учені пристрасно працювали, обговорювали та сперечалися щодо теоретичної проблеми, яка стороннім здалася б езотеричною, але вона лежить в основі останніх досягнень у галузі поведінкової біології та еволюційної психології. Крім драми життя та смерті Прайса, не бракувало й інших знаменних подій і особистих зустрічей, наприклад сповнений іронії візит Джона Мейнарда Сміта, відомого британського еволюційного біолога, до ще відомішого Дж. Б. С. Голдейна, коли той уже лежав на смертному одрі. Сміт приніс останньому книжку, де стверджувалося, що птахи запобігають надмірному збільшенню популяції, скорочуючи власне розмноження. Для біолога це вважалося альтруїзмом, оскільки індивід дозволяв іншим розмножуватися завдяки тому, що він приніс у жертву продовження власного роду. Ця ідея викликала чимало глузувань у наступні роки, тому що багатьом здавалося неймовірним, що тварини здатні поставити суспільне благо над власним. Голдейн одразу ж побачив проблему та сказав своїм відвідувачам із лукавою посмішкою:

«Добре, уявімо собі тетеруків. Самці походжають туди-сюди. Проходить якась самичка, і один із нею злягається. Після кожного злягання робиться зарубка на гілочці. Коли тих позначок стає дванадцять і приходить інша самичка, то вони їй кажуть: «Ні, леді, уже досить!»[16 – Дж. Б. С. Голдейн, процитовано за: Oren Harman (2009), p. 158.]

Популяризатори часто підкреслюють, як риси характеру допомагають виду або групі вижити, але більшість біологів – і я серед них – уникає еволюційних сценаріїв, що роблять акцент на груповому рівні. Справа в тому, що групи в цілому не діють як генетичні одиниці. У приматів, наприклад, практично всі представники певної статі (у більшості мавп це самці, але у вищих приматів – самиці) залишають свою групу в період статевого дозрівання, щоб приєднатися до іншої – так само, як і в людей трапляються міжплеменні шлюби. Це серйозно розмиває родинні лінії. Із генетичної точки зору групи приматів дуже «негерметичні», щоб їх міг контролювати природний відбір. Єдині особини, які можна оцінювати, – це ті, що мають спільні гени, наприклад розширені сім'ї. Голдейн був одним із головних авторів погляду на еволюцію «з погляду гена», згідно з яким альтруїзм набуває особливого значення. Навіть якщо індивід жертвує життям, щоб врятувати родича, він усе одно зберігає спільні для них гени. Тому допомагати рідним – це все одно, що допомагати собі. Кажуть, якось напідпитку Голдейн пробурмотів, схилившись над кухлем пива: «Я стрибну в річку заради двох братів і вісьмох кузенів», передбачивши таким чином теорію родинного добору, запропоновану Вільямом Гамільтоном, одним із найкращих і найрозумніших біологів від часів Чарльза Дарвіна.

Я додаю слово «найкращий», щоб протиставити Гамільтона науковцю, який, власне, і ввів до наукового обігу термін «родинний добір», виклавши ідею Вільяма у власній статті без посилання на автора. Це був вищезгаданий Мейнард Сміт, який, кажуть, вигукнув, почувши про ідею Гамільтона: «Звичайно, як я до цього не додумався!»[17 – Джон Мейнард Сміт, процитовано за: Harman (2009), р. 167.] Відтоді як Гамільтон дізнався, який анонімний рецензент затримав його оригінальну статтю, він затаїв пекучу образу на Мейнарда Сміта, незважаючи на його численні вибачення. Прайса спіткала майже та сама доля, коли Мейнард Сміт просто хотів подякувати йому за висловлені в стриманій суперечці думки («Чому отруйні змії не використовують свої смертоносні зуби одна проти одної?»), але, на щастя, Прайсу вдалося здобути співавторство.

Спочатку родинний добір затьмарював кожну дискусію про альтруїзм завдяки тому, що фокусував увагу на соціальних комах, як-от бджоли та терміти, які живуть у колоніях із близьких родичів. Проте друге пояснення привернуло таку саму увагу. Роберт Тріверс, американський еволюційний біолог, припустив, що співпраця між неродичами часто ґрунтується на взаємному альтруїзмі: корисні дії, які дорого коштують у короткостроковій перспективі, однак створюють довгострокові вигоди, якщо все гарно закінчиться. Якщо я рятую друга, який майже тоне, і він рятує мене за схожих обставин, то ми обидва будемо в кращому становищі, ніж якби кожен із нас був сам по собі. Взаємний альтруїзм дозволяє поширювати співпрацю за межі родинних зв'язків.

Не дивно, що більшість учасників цього довгого пошуку були політично заангажовані. Один із них, британський статистик і біолог Рональд Фішер, був запеклим евгеністом, який вважав, що людська раса потребує певного генетичного вдосконалення. Інший, американський фахівець із теорії ігор угорського походження, Джон фон Нейман, був настільки захоплений власними розрахунками, що 1955 року закликав Сенат США кинути атомну бомбу на СРСР зі словами: «Якщо ви кажете, чому б не розбомбити їх завтра, я скажу – чому б це не зробити сьогодні?»[18 – Про Рональда Фішера та Джона фон Неймана дивіться: Harman (2009), р. 110.] Інші, навпаки, були затятими комуністами, а першим із них, звичайно, був Пьотр Кропоткін, російський князь-анархіст. Незважаючи на звинувачення з боку опонентів, що еволюційна біологія є ідеєю правих, дебати про альтруїзм точилися радше з лівого, ніж з правого боку ідеологічного спектру. Я знаю про це не з чуток, оскільки Тріверс і покійний Гамільтон зустрічалися на засіданнях Грутерівського інституту права та поведінкових досліджень, у яких я брав участь протягом десятиліть. Якось я взяв інтерв'ю в Боба, у якого запитав про наслідки його теорії. Ось що він відповів:

«ФдВ: Читаючи між рядків, я впізнаю у вашій статті той самий тип соціальних зобов'язань, що підштовхнув Кропоткіна до розвитку його ідей...

Тріверс: Ви маєте рацію щодо моїх політичних вподобань. Коли я кинув математику та подумав, чим би зайнятися в коледжі, я сказав (із самоіронічною пихою): «Добре, я стану юристом і боротимуся за громадянські права чи проти бідності!» Хтось запропонував мені взятися за історію США, але ви ж знаєте, що в ті часи, на початку 1960-х років,

в історичних книгах не було нічого, крім самомилування. Зрештою, я займався біологією.

Оскільки за політичними переконаннями я залишався лібералом, то мені емоційно дуже імпонувало, що проста дискусія на кшталт «ти почешеш мені спинку, а я – тобі» доволі швидко створює логічну базу для справедливості, оскільки я був по інший бік паркану від цієї жакливої біологічної традиції права найсильнішого»[19 – From Frans de Waal (1996), p. 25.]

Відвідавши похорон Прайса, Гамільтон пішов до його сквоттерської[1 – Сквоттер – тут: людина, яка займає порожнє приміщення без дозволу власника.] квартири, щоб врятувати папери, що залишилися по смерті науковця; він зазначав, що відчуває спорідненість із людиною, яка наприкінці свого життя почала розмовляти з Богом («Я намагаюся в усьому бути рабом Божим і віддавати на Його суд усі великі й малі питання»)[20 – Джордж Прайс у листі 1971 року до Генрі Морріса, батька сучасного креаціонізму, процитовано за: Harman (2009), p. 248.]. Одним із пояснень передчасної смерті Прайса було те, що він був глибоко засмучений власними розрахунками, як-от неможливість еволюції відданості всередині групи без еволюції тортур, крадіжок і вбивств за її межами. Думка про те, що альтруїзм не може виникнути без негативного зворотного боку, викликала в нього зневіру. Але Прайс також плекав ідею, що особиста вигода стоїть на шляху до справжнього альтруїзму. Можливо, це гігантське непорозуміння коштувало йому життя, оскільки він досліджував межі людської натури, випробовуючи власну здатність до самопожертви. Неважливо, що людський альтруїзм здебільшого не діє в такий спосіб – він виростає з емпатії до тих, хто в біді, а весь сенс емпатії полягає в розмиванні межі між собою та іншим. Вочевидь, це робить відмінність між егоїстичними та неегоїстичними мотивами доволі туманною.

Розуміючи, що емпатія повинна бути частиною будь-якої теорії людського альтруїзму, Тріверс випробував цю концепцію на Гамільтоні: «Колись давно я розмовляв про це з Біллом і спитав його: “А як щодо емпатії, Білле?”, і він відповів: “А що таке емпатія?” Ніби її й не було ніколи»[21 – Роберт Тріверс у інтерв'ю з Керол Джейм у «Guardian», 7 October 2011.]. Маю додати, що це дуже погано, оскільки увага до механізму функціонування альтруїзму могла б знизити кількість суперечок і плутанини щодо того, на що здатні гени. Дорога від генів до поведінки аж ніяк не є прямою, і психологія, яка продукує альтруїзм, заслуговує на таку саму увагу, як і самі гени. Помилкою ранніх теоретиків було те, що вони пропустили ці складнощі.

Емпатія є здебільшого рисою ссавців, тож іще більшою помилкою великих мислителів було змішування всіх видів альтруїзму до однієї купи. Тут і бджоли, які гинуть за свій вулик, і мільйони клітин міксоміцетів, що створюють єдиний, подібний до слимака організм, який дозволяє розмножуватися лише небагатьом клітинам. Цей вид самопожертви поставили на один рівень із людиною, яка пірнає в крижану воду, щоб врятувати незнайомця, або з шимпанзе, який ділиться їжею з осиротілим дитинчам, що скиглить. Хіба міксоміцети мають ті самі мотиви, що й ми? А коли бджоли жалять зловмисника, то хіба вони не керуються радше агресією, ніж добрими намірами, які ми пов'язуємо з альтруїзмом? Ссавці володіють тим, що я називаю «альтруїстичним імпульсом»: вони реагують на ознаки страждань

в інших і хочуть покращити їхнє становище. Усвідомлення потреб інших і відповідна реакція на них – це зовсім не те саме, що запрограмована схильність жертвувати собою заради генетичного блага.

Але зі зростанням популярності сприйняття еволюції з точки зору гена ці відмінності залишилися поза увагою, що призвело до цинічного погляду на людську та тваринну природу. Значимість альтруїстичного імпульсу применшувалася, навіть висміювалася, тому питання моралі було повністю зняте з порядку денного. Виходило, що ми лише трохи кращі, ніж соціальні комахи. Людська доброта розцінювалася як шарада, а мораль – як тонкий лиск на казані з огидним вмістом. Цей погляд, що його я назвав теорією лиску, простежується від Томаса Генрі Гакслі, також відомого як «бульдог Дарвіна».

Тупик бульдога

Те, як Гакслі захищав Дарвіна, трохи схоже на те, як діяв би я, якби мені заманулося захищати Альберта Ейнштейна. За все своє життя я так і не зміг зрозуміти теорію відносності. У мене просто недостатньо схильностей до математики, хоча я й міг би вирішити задачу про швидкість потягу та інші спрощення для «чайників». Усе, що міг би очікувати від мене Ейнштейн, – це розмахування руками та слова про те, що, на мою думку, він вигадав велику теорію, яка замінює механістичні уявлення Ісаака Ньютона. Звичайно, користі від цього жодної, але саме це сталося з Дарвіном, коли Гакслі продовжив його справу. Гакслі бракувало формальної освіти, він був анатомом-самоуком із великою репутацією. Однак, як відомо, він дуже не хотів визнавати природний добір головним рушієм еволюції, та й із градуалізмом у нього теж були проблеми. І це не дрібні деталі, тому нам не варто дивуватися тому, що один із провідних біологів минулого століття, Ернст Майр, дійшов різкого висновку, що Гакслі «аж ніяк не був представником справжніх ідей Дарвіна»[22 – Ернст Майр писав: «Гакслі, який вірив у кінцеві причини, відкинув природний добір і жодним чином не презентував справжніх ідей Дарвіна... Розглядаючи те, наскільки заплутаними були погляди Гакслі, дуже прикро, що сьогодні на його нарис [про етику] часто посилаються як на авторитетне джерело» (Ernst Mayr (1997), p. 250).].

Найбільше Гакслі відомий тим, що в 1860 році під час публічних дебатів він завдав нищівної поразки єпископу «Мильному Сему» Вілберфорсу, який глузливо запитав, із якого боку Гакслі походить від приматів – по лінії дідуся чи бабусі. Кажуть, що Гакслі відповів, що він не проти бути нащадком мавпи, але посоромився б, якби виявився родичем когось із тих, хто зловживає ораторськими здібностями задля приховання правди.

Утім, цю історію краще сприймати критично. Крім того, що її вигадали за кілька десятиліть після цієї зустрічі, є ще одна проблема: голос Гакслі був занадто слабкий, щоб заволодіти увагою аудиторії. А в часи, коли не було мікрофонів, це мало значення. Один із тодішніх науковців, що був присутній на зустрічі, зневажливо написав, що Гакслі не міг перекричати таку велику аудиторію. Наче це він, ботанік Джозеф Гукер, протистояв єпископу: «Я розгромив його під вибух оплесків. Я звалив його з першого удару за допомогою десятка слів, що вилетіли з його огидного рота». Цікаво, що сам єпископ вважав, ніби дав гідну відсіч своїм

супротивникам[23 – Про Джозефа Гукера та інші деталі суперечки між Гакслі та Вілберфорсом дивіться: Ronald Numbers (2009), p. 155.].

Мабуть, це були одні з тих рідкісних дебатів, після яких кожен вважає себе переможцем! Проте саме Гакслі увійшов в історію як великий захисник науки від релігії. Дарвін був набагато стриманішою людиною, тому він потребував солдата, який би захищав його суперечливі ідеї. Гакслі обожнював боротися і тільки й шукав, у кого вчепитися зубами. Коли він прочитав «Походження видів», то з нетерпінням написав Дарвіну й запропонував свої послуги: «Я вже постру свої пазурі та дзьоб, тримаючи їх напоготові»[24 – Letter of T. H. Huxley to Charles Darwin, 23 November 1859, in Leonard Huxley (1901), p. 189.].

Томас Генрі Гакслі, войовничий публічний захисник Дарвіна, який називав себе «агностиком». Проте він мав сильні релігійні нахили, що не дозволяли йому погоджуватися з Дарвіном у питаннях моральної еволюції, яку він вважав неможливою. (Карикатура Карло Пеллегріні з журналу «Vanity Fair» від 28 січня 1871 року.)

Внеском у репутацію Гакслі як вбивці релігії можна вважати термін, який він винайшов, – «агностик», що означало того, хто не впевнений в існуванні Бога. Проте він розглядав агностицизм як метод, а не як кредо. Гакслі виступав за наукові аргументи, які спиралася б виключно на докази, а не на будь-який вищий авторитет. Зараз така позиція відома як «раціоналістична». Гакслі заслуговує захоплення через те, що зробив великий крок у цьому правильному напрямку, але велика іронія полягає в тому, що він залишався глибоко релігійним і це впливало на його світогляд. Він називав себе «науковим кальвіністом», і значна частина його міркувань спиралася на похмурі та безраднісні заповіді вчення про первородний гріх. За його словами, якщо сприймати наявність болю у світі як безперечний факт, то ми можемо лише сподіватися на те, що стерпимо цей біль, стиснувши зуби; він називав це філософією «усміхайся і терпи»[25 – Letter of T. H. Huxley to Frederick Dyster, 10 October 1854, in Leonard Huxley (1901), p. 122.]. Природа не здатна створювати ніякого добра або, за власними словами Гакслі:

«Доктрини призначення та первородного гріха, вродженої зіпсованості людини та злої долі більшої частини людської раси, ідеї примата Сатани в цьому світі та цілковитої низькості матерії, вчення про зловмисного Деміурга, підпорядкованого доброзичливому Вседержителю, який лише недавно виявив себе – якими б недосконалими вони не були, здаються мені набагато ближчими до істини, ніж популярні «ліберальні» ілюзії про те, що всі діти народжуються добрими...»[26 – From Leonard Huxley (1916), p. 322.].

Примат Сатани? Хіба це схоже на агностика? Книжка під назвою «Проповіді мирянина» («Lay Sermons») дозволила Гакслі конкурувати з проповідями з кафедри. Він перейняв такий повчальний тон, що критики називали його самовдоволенням і сповненням пуританських переконань. Релігійні погляди Гакслі, приховані під прагненням до об'єктивної істини, пояснюють, чому він розробив теорію лиску та його похмуру оцінку людської природи. Він розглядав суспільну етику як перемогу над природою, подібну на доглянутий сад. Садівник щодня бореться за те, щоб його парк не здичавів. За словами Гакслі, садівничий процес є протилежним космічному. Природа намагається підірвати зусилля садівника, вторгаючись на його ділянку у вигляді нікчемних бур'янів, слимаків та інших шкідників, що готові задусити екзотичні рослини, які хоче виростити людина. Цією метафорою сказано все: етика є єдиною відповіддю людини на неслухняний, лихий еволюційний процес. У добре відомій лекції на цю тему перед великою аудиторією в Оксфорді, що відбулася 1893 року, Гакслі підсумував свою позицію:

«Дотримання норм, що з погляду етики вважаються найкращими, – те, що ми називаємо доброчесністю чи моральністю, містить у собі лінію поведінки, яка повністю суперечить тому, що веде до успіху у всесвітній боротьбі за існування»[27 – From T. H. Nuxley (1894), p. 81.].

На жаль, цей анатом не дав жодного натяку на те, де ж людство може взяти силу та волю, щоб перемогти власну природу. Якщо ми дійсно позбавлені природної доброзичливості, як і чому ми вирішили стати зразковими громадянами? І якщо така поведінка йде нам на користь, то чому природа відмовляється нам допомогти? Чому ми повинні постійно обливатися потом у саду, заганняючи наші аморальні імпульси в глухий кут? Це дивна теорія, якщо її взагалі можна назвати теорією, згідно з якою мораль є лише запізнілим еволюційним ходом, що покликаний приховати те, якими грішниками ми є насправді. Зверніть увагу, що ця похмура ідея повністю належала Гакслі. Я згоден із Мейром, що в ній немає нічого схожого з мисленням Дарвіна. За словами біографа Гакслі, він «змушував свій етичний ковчег іти проти Дарвінової течії, що досі успішно несла його»[28 – Adrian Desmond (1994), p. 599.].

Зрештою в Дарвіна з'явилася відчайдушна потреба в тому, щоб хтось захистив його від такого публічного захисника. Він знайшов його в особі Кропоткіна – першокласного натураліста. Гакслі був городянином, який мало що знав про тварин, яких не розтинав, Кропоткін же подорожував Сибіром і помітив, як мало сутичок, що відбуваються між тваринами, відповідають тому гладіаторському стилю, що його описував Гакслі, коли розповідав про «безперервну вільну боротьбу». Кропоткін помітив, що представники одного виду часто співпрацюють між собою. Вони туляться одне до одного, коли їм холодно, або разом протистоять хижакам – як, наприклад, дикі коні гуртуються проти вовків – і це має вирішальне значення для виживання. Кропоткін підкреслив ці теми у своїй книзі, опублікованій у 1902 році, «Взаємодопомога» («Mutual Aid»), що явно була спрямована проти «невірних» на кшталт Гакслі, який неправильно інтерпретував Дарвіна. Насправді Кропоткін перегнув палицю, коли ретельно збирав приклади тваринної солідарності, щоб отримати докази тому, що його політичні погляди

правдиві. Проте він мав рацію, коли протестував проти опису природи, висунутого Гакслі, який мало знав про реальний світ.

Для мене головне питання полягає в тому, як вийти з глухого кута Гакслі. Якщо ми не можемо говорити про Бога та якщо еволюція не дає ніякої відповіді, як тоді пояснити людську мораль? Якщо забрати з картини і релігію, і біологію, то, як на мене, залишиться чорна діра. І найдивнішим з усього цього є те, що біологи, як погані водії, знову спрямовують нас у той самий глухий кут, що й століття тому.

Мое життя як туалетна жаба

Знайти жабу в унітазі в Австралії – цілком звичайна практика. Її можна витягти звідти, але земноводна знову успішно стрибне в унітаз і чіплятиметься за його поверхню своїми лапками з присосками, коли ми, люди, створюватимемо випадкове «цунамі». Схоже, жабам абсолютно не заважають відходи нашої життєдіяльності, що проносяться в цей момент повз них.

Але мені заважають! Останні три десятиліття минулого століття я почувався ніби туалетна жаба. Мені доводилося відчайдушно шукати опору щоразу, коли виходила якась книжка про людську природу, написана чи то біологом, чи то антропологом, чи науковим журналістом, тому що більшість із них захищали ідеї, що були абсолютно чужі моїм уявленням про наш вид. Людей можна розглядати як добрих за своєю природою істот, але здатних на зло або злих за своєю суттю, але здатних на добрі вчинки. Склалося так, що я належу до першого табору, але в літературі підкреслювали лише негативну сторону. Навіть позитивні риси формулювалися так, що здавалися спірними. Тварини та люди люблять свої сім'ї? А назвімо це «непотизмом». Шимпанзе дозволяють своїм друзям брати їжу в них із рук? Назвімо це «дрібною крадіжкою» та «жебрацтвом». Такі книги були сповнені підозрілого ставлення до доброти. Ось характерне твердження, що знову й знову цитувалося в такій літературі:

«Відтоді як відкинули сентименталізм, жоден натяк на милосердя не покращує наше бачення суспільства. Те, що вважають співпрацею, виявляється сумішшю опортунізму та експлуатації. ...З огляду на повну можливість діяти у своїх інтересах, нічого, крім доцільності, не стримуватиме [людину] від жорстокості, каліцтв, вбивства – брата, дружини, батька або дитини. Пошкрябайте "альтруїста" – і ви побачите, як із нього струменить лицемірство»[29 – Michael Ghiselin (1974), p. 247.].

Для Майкла Гіселіна, американського біолога, який так добре прославився своїми дослідженнями морських слимаків, що на його честь назвали один із їхніх захисних хімікатів (гіселінін), альтруїсти – це просто лицеміри. Проте вищевикладена цитата чомусь стосується не слимаків, а людей. Вона задала тон для багатьох подальших міркувань, як, наприклад, у книжці «Моральна тварина» («The Moral Animal»), яку написав два десятиліття по тому науковий журналіст Роберт Райт: «...вдавання самовідданості є приблизно такою самою частиною людської натури, як і її часта відсутність»[30 – Robert Wright (1994), p. 344.]. А потім можна згадати Джорджа Вільямса,

американського еволюційного біолога, який зайняв, мабуть, крайню позицію. Коли він пропонував похмуру оцінку «вбогості» природи, то вирішив, що назвати природу «аморальною» або «морально байдужою», як це мудро зробив Гакслі, недостатньо. Він звинуватив її в «кричущій аморальності», ставши таким чином першим і, будемо сподіватися, останнім біологом, який змішав еволюційний процес із моральним чинником[31 – Захищаючи свою оцінку, Джордж Вільямс писав: «Я погодився б із тим, що терміном «моральна байдужість» можна влучно схарактеризувати фізичний Всесвіт. Але для біологічного світу потрібен сильніший термін».].

Зазвичай аргументація прибічників такого підходу будується так:

1) природний добір є егоїстичним і огидним процесом; 2) це автоматично створює егоїстичних і огидних істот; 3) лише романтики з квітами у волоссі можуть думати інакше. Зрозуміло, це подавалося так, ніби Дарвін теж визнавав відсутність моралі в царстві природи та дозволив собі застрягнути в глухому куті Гакслі. Дарвін був занадто розумний для цього, про що я говоритиму нижче, ось чому ці міркування досягли піку абсурду, коли Річард Докінз відкрито відрікся від Дарвіна, заявивши у своєму інтерв'ю в 1997 році, що «в політичному та суспільному житті ми маємо право не зважати на дарвінізм»[32 – В одному зі своїх інтерв'ю Франс Рус цитує Річарда Докінза: «Разом з іншими людьми, серед яких Т. Г. Гакслі, я хочу сказати, що ми маємо право викинути дарвінізм із нашого політичного та суспільного життя та заявити, що ми не хочемо жити в дарвіністському світі» (Frans Roes (1997), p. 3).].

Я не хочу наводити цитати, від яких тхне ще гірше. Єдиний науковець, який дійшов цілком логічного висновку (навіть якщо я повністю з ним не згоден), – це Френсіс Коллінз, голова найбільшої федеральної дослідницької агенції Америки, Національного інституту охорони здоров'я. Прочитавши всі книжки, у яких піддають сумніву еволюцію моралі, та переконавшись у тому, що, незважаючи на це, людство все ж керується якимись правилами, які визначають його поведінку, Коллінз не знайшов іншого виходу, окрім як апелювати до надприродних сил: «Моральний закон є для мене найбільш помітним і сильним свідченням існування Бога»[33 – Francis Collins (2006), p. 218.].

Звичайно, шанований генетик відразу ж став посміховиськом в очах атеїстичного руху, що тільки починав зароджуватися. Хтось заявляв, що він забруднив науку вірою, а Докінз із характерною поблажливістю назвав його «нерозумним хлопцем»[34 – Richard Dawkins on «Real Time with Bill Maher», 11 April 2008.]. Не торкатимемося більш глибокої проблеми, яка полягає в тому, що, незграбно повівшись із моральним питанням, біологи залишили широко відчиненими двері для альтернативних думок. Усього цього епізоду можна було б уникнути, якби Коллінз ознайомився з більш вдумливою літературою про еволюцію, що бере свій початок від книги Дарвіна «Походження людини» («The Descent of Man»). Коли читаєш цю книжку, то усвідомлюєш, що немає абсолютно ніякої потреби жертвувати своїми переконаннями. Дарвін без проблем сумістив мораль і еволюційний процес, визнав вроджену здатність людини робити добро. І що найцікавіше для мене, він побачив емоційний зв'язок людини з іншими тваринами. Для Гакслі тварини були безмозкими автоматами, але Дарвін написав про їхні емоції цілу книгу, у тому числі про їхню здатність до співчуття. Один незабутній приклад стосується собаки, який ніколи не проходив повз кошик, де лежав кіт, його хворий приятель, не облизнувши його кілька разів. Дарвін

розглядав це як точну ознаку емоційної прихильності. У своїй останній записці до Гакслі, яку він написав незадовго до смерті, Дарвін не міг стриматися, щоб не посміятися з картезіанських схильностей свого друга, та натякнув, що якщо тварини – це машини, то й люди мають бути машинами: «Прошу Бога, щоб у світі було більше таких автоматів, як Ви»[35 – Із листа Чарльза Дарвіна до Т. Г. Гакслі від 27 березня 1882 року, процитовано за: Desmond (1994), p. 519.].

Праця Дарвіна дуже суперечить «теорії лиску». Наприклад, він припустив, що мораль розвинулася безпосередньо з соціальних інстинктів тварин, коли сказав, що «було б абсурдно говорити про ці інстинкти як про такі, що розвинулися з егоїзму»[36 – Charles Darwin (1871), p. 98.]. Дарвін бачив потенціал для справжнього альтруїзму, принаймні на психологічному рівні. Як і більшість біологів, він проводив чітку межу між процесом природного добору, у якому справді немає нічого приємного, та багатьма його продуктами, що охоплюють широкий спектр напрямків. Він не погоджувався з тим, що цей огидний процес уже за самою своєю сутністю має створювати огидні результати. Подібний хід думок я називаю «помилкою Бетховена», бо це все одно що судити про музику Людвіга ван Бетховена на основі того, де і як вона була написана. Віденська квартира маестро являла собою брудний, смердючий свинарник, засипаний відходами та заповненими нічними горщиками. Звичайно ж, ніхто не оцінює музику Бетховена, керуючись цим фактом. Так само із генетичною еволюцією: хай навіть вона відбувається через смерть і руйнування, це не псує тих див, які вона створила.

Ця точка зору здається очевидною, але щойно я детально виклав її у своїй книжці «Доброзичливі» («Good Natured»), виданій 1996 року, я втомився відбиватися від критики прихильників «теорії лиску». Протягом трьох десятиліть її вітали з якоюсь ірраціональною надмірністю, що, без сумніву, пояснювалося її простотою: усі її розуміли та любили. Як я міг не погодитися з чимось настільки очевидним?

А потім сталася цікава річ – теорія випарувалася. Замість того, щоб померти від гарячки, «теорія лиску» зазнала важкого серцевого нападу. Я й досі не до кінця розумію, як і чому це трапилося. Можливо, причиною була «проблема 2000 року», але до кінця минулого століття потреба битися з «невірними» послідовниками Дарвіна швидко зникла. Надходили нові дані – спочатку тоненькою цівочкою, а потім стійким потоком. Дані мають чудову властивість убивати теорії. Пам'ятаю, як у 2001 році я прочитав статтю під назвою «Емоційний собака та його раціональний хвіст». Її автором був Джонатан Гайдт, який стверджував, що ми приходимо до моральних рішень через інтуїтивні процеси. Ми майже не думаємо про них. Гайдт представляв піддослідним історії, у яких герої дивно поводитися (наприклад, брат і сестра займаються сексом на одну ніч), що відразу ж викликало в них осуд. Потім він спростовував усі раціональні причини осуду, аж доки в піддослідних не закінчувалися аргументи. Наприклад, вони могли сказати, що інцест – причина народження дітей із відхиленнями, але в історії Гайдта брат і сестра використовували ефективну контрацепцію, що усувало проблему. Більшість піддослідних швидко досягали стадії «морального ошелешення»: вони заповзято наполягали на тому, що поведінка неправильна, але не могли пояснити чому.

Гайдт дійшов висновку, що всі моральні рішення йдуть зсередини. Усе вирішують наші емоції, після чого розум з усіх сил намагається їх

наздогнати. У приматі логіки з'явилася вибоїна, а «моральне почуття» Юма повернулося. Антропологи почали помічати в людей почуття справедливості по всьому світу, економісти виявили, що люди більше здатні до співпраці й альтруїзму, ніж це дозволяє теорія Homo economicus (людина економічна), експерименти з дітьми та приматами продемонстрували альтруїзм за відсутності стимулів: стверджувалося, що шестимісячні діти вже знають різницю між «добре» та «погано», а нейробіологи виявили, що наш мозок має вроджену здатність відчувати біль інших. Коло замкнулося в 2011 році, коли людей офіційно оголосили істотами, здатними до «надкооперування».

Кожне нове відкриття забивало цвях у труну «теорії лиску», аж доки загальна думка не розвернулася на 180 градусів. Зараз прийнято вважати, що наше тіло та розум створені так, щоб ми піклувалися одне про одного, і що люди мають природну схильність судити про інших у моральному плані. Замість того, щоб бути тонким шаром лиску, мораль іде зсередини. Це частина нашої біології – на користь цьому аргументу свідчать багато паралелей, виявлених у тварин. За кілька десятиліть ми пройшли шлях від закликів навчати дітей бути хорошими, оскільки наш вид нібито не має до цього природних нахилів, до консенсусу, що ми народжені бути добрими й що хороші хлопці – лідери еволюційного розвитку.

«Теорія лиску» була домінантним поглядом на людську природу. Вона стверджувала, що справжньої доброти або взагалі не існує, або це просто еволюційна помилка. Мораль вважалася тонким шаром лаку, що ледве здатен приховати нашу істинну сутність, яка є егоїстичною. Проте в останнє десятиліття «теорія лиску» не встояла перед переконливими доказами емпатії, альтруїзму та співпраці в людей та інших тварин.

Я щоразу бачу, наскільки радикально змінилося ставлення до цієї проблеми, коли зачитую публіці горезвісну заяву Гіселіна, яка відправила мене колись до туалету: «Пошкрябайте "альтруїста" – і ви побачите, як із нього струменить лицемірство». Хоча я протягом десятиліть зачитував ці цинічні рядки під час лекцій, лише з 2005 року аудиторія стала зустрічати їх, голосно дивуючись і грубо регочучи, ніби це щось настільки обурливе, настільки відірване від їхнього самосприйняття, що вони не можуть повірити, ніби ці слова можна було сказати всерйоз. Невже в автора ніколи не було друга? Дружини, яка його кохала? Або хоча б собаки? Яке ж сумне життя він, мабуть, прожив! Коли я спостерігав за цією шокованою реакцією та за тим, наскільки вона є поширеною, то запитував себе: чи це моя аудиторія змінилася під дією нових доказів, чи все навпаки. А може, міняється Zeitgeist[2 – Дух часу (нім.) (Тут і далі примітки перекладача, якщо не зазначено інше.)], а наука просто намагається його наздогнати?

Хай там як, а тепер у моєму туалеті пахне трояндами. Я нарешті можу ослабити свою хватку, розім'яти ноги та поплавати.

Сповнені помилок

І все ж таки все це може виявитися колосальною помилкою. Доброта може бути неадекватною, якщо її виявити не в той час і не в тому місці. Візьміть, приміром, те, як Дейзі дбала про Амоса, або те, як люди доглядають невиліковно хворих. У чому справа? Багато людей доглядають старого чоловіка чи дружину, як це робила моя мати, коли мій батько хворів. Який тягар їй довелося винести: вона була набагато меншою, ніж батько, та ледве могла ходити. Або подумайте про догляд за чоловіком або дружиною з хворобою Альцгеймера, що потребує нагляду щохвилини. Така людина не цінує ваші зусилля, дивується щоразу, як ви заходите до кімнати, або скаржиться на те, що ви кинули його або її. І все, що ви за це отримаєте, – це стрес і постійне виснаження. У жодному з цих випадків немає шансів на винагороду, у той час як теорія еволюції стверджує, що альтруїзм має приносити користь, або кровним родичам або тим, хто готовий і здатен пізніше відплатити тим самим. Чоловік чи дружина, що помирає, цьому опису не відповідає.

Через те що Дейзі, моя мати та мільйони тих, хто доглядає хворих, не відповідають еволюційній догмі, науковці часто говорять про «осічку генів», яка змушує нас бути кращими, ніж це нам потрібно. Проте не дозволяйте риторичі ввести себе в оману. Такого поняття, як осічка генів, у науці не існує, бо гени – це лише маленькі шматочки ДНК, які нічого не знають і не мають жодних намірів. Вони діють без жодної мети, а отже, не здатні на помилки. Було б доречніше назвати нестримний альтруїзм захопливою випадковістю, але мало хто з експертів буде тішитися такої новині. Науковці налаштовані доволі похмуро, адже велика теорія про егоїстичні витоки альтруїзму, на жаль, поступається реальним фактам. Учені скаржаться на те, що «в сучасному світі майже все – це помилка з погляду генів», проте вони ніколи не висновують, що це робить їхні теорії непридатними для застосування на практиці[37 – Роберт Бойд і Пітер Річардсон (2005) називають це «гіпотезою великої помилки».]

Помилка виявляється в тому, що люди надсилають гроші у віддалені місця, де хтось постраждав від цунамі або землетрусу, в анонімні донорства крові. Такою самою помилкою є волонтерська робота в ідальні для безхатків або розгрібання снігу на подвір'ї в старій леді. Та й витратити всі свої ресурси на всиновлену дитину – це теж помилка, якщо довіряти цій теорії. Останнє взагалі є незбагненною багаторічною помилкою, якої припускаються тисячі сімей, адже люди не думають про те, що діти, які не успадкують їхні гени, не мають жодної цінності. Те саме ми робимо з домашніми тваринами, коли оточуємо їх надзвичайною турботою, за яку вони нічим не можуть нам віддячити. Робимо ми й інші поширені помилки – попереджаємо незнайомих про небезпеку, вказуємо комусь, що він забув пальто в ресторані, та беремо на буксир водія, який опинився в складній ситуації на дорозі. Людське життя переповнене помилками, великими та малими. Те саме можна спостерігати й у житті інших приматів.

Візьмімо Фінеаса, батька Амоса. Не те щоб Амос знав, що Фінеас – його батько. У суспільстві шимпанзе немає постійних зв'язків між самцями та самицями, тож теоретично будь-який самець може виявитися вашим батьком. У молодості Фінеас був альфою, але ближче до сорока років став спокійніше ставитися до лідерства. Він любив грати з підлітками, займатися грумінгом із самицями та виступати в ролі поліцейського. Щойно Фінеас чув сварку,

він переходив до тих, хто сперечався, та ставав у загрозливу позу, демонструючи силу, аж шерсть у нього піднімалася дибки, щоб припинити скандал. Він стояв між учасниками, доки ті не переставали верещати. Ця «контрольна функція» добре задокументована й у диких шимпанзе. Примітно, що в таких ситуаціях самці не стають на чийсь бік – вони захищають слабшого, навіть якщо нападник є їхнім найкращим другом. Мене часто спантеличувала така неупередженість, що дуже сильно відрізнялася від загальноприйнятої поведінки шимпанзе. Контрольна функція постає над соціальними упередженнями свого виконавця та спрямовується на те, що буде найкращим для спільноти.

Ми з Джессікою Флек продемонстрували, наскільки виграє від такої поведінки група, тимчасово вилучивши з неї самців, які виступають арбітрами. Унаслідок цього спільнота розірвалася по швах: агресія збільшилася, а улагоджених суперечок стало менше. Проте зойно ми повернули самців до групи, порядок відновився[38 – Дані про неупереджений арбітраж наводяться за книгами: Jessica Flack et al. (2005). De Waal (1992).]. Але одне питання все одно залишається без відповіді: чому вони це роблять? Яку вони отримують від цього вигоду? Основна ідея полягає в тому, що високопоставлені самці отримують повагу та популярність, коли захищають слабких. Проте якщо для молодших самців ця стратегія має хоч якийсь сенс, то фінеасові вона була непотрібна. Ближче до кінця свого життя цей шляхетний старий самець досяг уже занадто похилого віку та, схоже, став безамбітним. І все ж він ревниво спостерігав за всіма незгодами в групі. Його прагнення гармонії приносило переваги всім, крім, можливо, нього самого. Чи можуть шимпанзе бути більш щедрими, ніж вони мали б бути згідно з геноцентричними теоріями?

Допомагати особам, які не є для них родичами, – для шимпанзе доволі поширена справа. Прикладом може бути Вошоу – перший у світі шимпанзе, який пройшов навчання американської мови жестів; почувши крик ледь знайомої йому самиці, яка тонула, він стрибнув у воду. Подолавши два електричні паркани, Вошоу добрався до жертви та витягнув її на безпечне місце[39 – Roger Fouts and Stephen Mills (1997).]. Інший випадок стався з Тіа, дикою самицею у Фонголі (Сенегал), яка втратила свого малюка через браконьєрів. На щастя, дослідникам вдалося конфіскувати дитинча мавпи та повернути його до групи. Джилл Прутц описує, як самець-підліток Майк, який не був кровним родичем Тіа та не міг вважатися батьком малюка через свій юний вік, підняв немовля з того місця, де його поклали вчені, та відніс просто до Тіа. Він, очевидно, знав, чия це була дитина, та, мабуть, також помітив, як важко було пересуватися матері після того, як її покалічили собаки браконьєрів. Протягом двох днів Майк переносив дитину, коли група подорожувала, а Тіа шкутильгала за ним[40 – Jill Pruetz (2011).].

Навіть найдорожча інвестиція з усіх – усиновлення дітей, які не є кровними родичами, – трапляється серед приматів. Причому це стосується не лише самиць, від яких можна було б цього очікувати – з нещодавнього звіту Крістофера Боша з Кот-д'Івуару світ дізнався про щонайменше десять самців диких шимпанзе, які протягом тридцяти років всиновили молодняк, що втратив своїх матерів[41 – Christophe Boesch et al. (2010).]. У 2012 році кінокомпанія Disneynature випустила популярний фільм «Шимпанзе», який привернув до себе увагу історією про те, як альфа-самець спільноти Фредді взяв Оскара під своє крило. Цей документальний фільм базується на реальних подіях. Коли мама Оскара несподівано померла, знімальна група опинилася

в потрібний час і в потрібному місці. Вона (група) ходила навколо, хоча перспективи в Оскара були доволі похмурі. Фредді взяв приклад з інших прийомних батьків, які ділилися іжею з дітьми, дозволяли їм спати у своїх нічних гніздах, захищали їх від небезпеки та старанно шукали їх, коли вони губилися. Багато хто дбав про своїх підопічних понад рік, а один самець робив це більше п'яти років (шимпанзе вважаються неповнолітніми, доки їм не виповниться щонайменше дванадцять). За винятком годування, ці прийомні батьки взяли на себе такий самий тягар, як і матері, які доглядають за дітьми, та суттєво збільшили шанси сиріт на виживання. Згідно зі зразками ДНК, самці-усиновлювачі не завжди мали кровні зв'язки зі своїми підопічними. Оскару пощастило.

Замість того щоб зробити висновок, що шимпанзе теж помиляються, давайте відійдемо від цих стандартних фраз із прихованим натяком на те, що ми повинні підкорятися своїм генам. Чому б просто не визнати відсутність зв'язку між походженням якоїсь характерної риси та її поточним проявом? Деревні жаби розвинули присоски, щоб чіплятися за листя, але можуть використовувати їх і для того, щоб вижити в туалеті. Руки приматів розвинулися для того, щоб хапатися за гілки дерев, але я граю з ними на піаніно, а малюки-мавпенята використовують їх, щоб чіплятися за матерів. Існує багато властивостей, які з'явилися з однієї причини, але використовуються задля іншої мети. Я ніколи не чув, щоб хтось називав «помилкою» те, що пальці ковзають клавішами піаніно, тож навіщо застосовувати подібні слова до альтруїзму? Хтось може посперечатися, мовляв, альтруїзм має свою ціну, а гра на піаніно – ні, отже, і «помилкова» термінологія виправдана. Але наскільки ми впевнені в тому, що поширена емпатія та довічна відданість не приносять плоди в довгостроковій перспективі? Я ніколи не бачив доказів того, що така поведінка завдає нам шкоди, і радше підозрював протилежне. Фрідріх Ніцше, який подарував нам свою знамениту фразу «Бог помер», цікавився витоками моралі. Він попереджав, що виникнення чогось (хай то буде орган, правова інституція чи релігійний ритуал) ніколи не слід плутати з тими завданнями, що їх це «щось» виконує: «Усе, що виникло навколо нас у якийсь спосіб, постійно інтерпретується та реквізується заново, трансформується та переорієнтовується на нову мету»[42 – Friedrich Nietzsche (1887), p. 51.].

Ця визвольна думка вчить нас ніколи не засуджувати можливі застосування якихось речей або явищ, ґрунтуючись на їхньому походженні. Навіть якщо комп'ютери й задумувалися для розрахунків, це не заважає нам грати на них в ігри. Навіть якщо секс і призначений для розмноження, кожен може (до певної міри) займатися ним для задоволення. Немає закону, який говорить, що кожна властивість повинна завжди та щоразу служити меті, завдяки якій вона розвинулася. Те саме стосується емпатії та альтруїзму, тому ми просто повинні замінити слово «помилка» на «потенціал». Ніщо не заважає мені співчувати киту, якого викинуло на берег, і докладати зусиль, щоб повернути його до океану, навіть якщо людська емпатія не була орієнтована на китів, коли з'явилася на світ. Я просто застосовую мою вроджену емпатичну здатність до свого максимального потенціалу.

Ніцше мав рацію: історія предмета має обмежену актуальність тут і зараз. Хоча я схилию голову перед ідеями Прайса, Гамільтона, Тріверса й інших про еволюційне підґрунтя альтруїзму, я не бачу жодної причини перетворювати ці уявлення на догму про те, як повинні поводитися люди.

Гедонічна доброта

Наука переконує нас, що ми дихаємо, щоб насичувати тіло киснем. Проте, якби я не знав про це, я все одно робив би вдих-видих, так само, як і мільйони людей до мене та мільярди тварин. Ми дихаємо не через те, що володіємо інформацією про O₂. Крім того, коли біологи припускають, що альтруїзм розвивався задля отримання вигоди, то це не означає, що про це мають знати всі учасники процесу. У більшості тварин не виникає думок на кшталт: «Якщо я зроблю це для нього, він може віддячити мені за це завтра». Вони не вміють перебдачати майбутнє, тому просто підкоряються пориву доброзичливості. Те саме стосується й людей. За винятком бізнесу чи, наприклад, допомоги незнайомцеві, люди рідко підраховують майбутні затрати та вигоди своєї поведінки, особливо якщо мова йде про їхніх друзів чи родичів. Якщо ж людина все ж думає про майбутні витрати та розмір винагороди перед тим, як зробити щось на користь іншої, то це поганий знак: сімейні психологи стверджують, що це сигнал того, що шлюб перебуває на межі розриву.

Тому й людський, і тваринний альтруїзм можуть бути справжніми, бо в них відсутні приховані мотиви. Навіть більше, інколи альтруїстичний імпульс важко здолати. Джеймс Риллінг, один із моїх колег в Університеті Еморі, після своїх експериментів із нейровізуалізації зробив висновок, що ми маємо «емоційні упередження щодо співпраці, які можна подолати лише завдяки зусиллям когнітивного контролю». Подумайте лише: це означає, що наш перший імпульс – довіряти та допомагати, лише потім ми замислюємося, чи не варто нам утриматися від цього, для чого нам потрібні причини. Це пряма протилежність стимулюванню. Лише одній категорії людей бракує цього природного імпульсу, чим і пояснюється моє саркастичне зауваження, що «теорія лиску» чудово описує мислення психопатів. Далі Риллінг показав, що, коли нормальні люди допомагають іншим, у них активізуються області мозку, пов'язані з винагородою. Роблячи добрі справи, ми відчуваємося добре.

Цей ефект «теплого світла» пробуджує в пам'яті зворушливу картину, яку я бачив безліч разів, коли працював із макаками-резусами. Поведінка, про яку піде мова, точно не була альтруїстичною, але вона дуже нагадує принцип годування та виховання, що звичний для всіх ссавців. Щовесни в нашому зоопарку з'являлися десятки новонароджених макак. Малюки, мов магніт, вабили до себе молодих самиць, які намагалися взяти їх у свої маленькі ручки й за це терпляче займалися грумінгом із їхніми матусями. Їм доводилося довго товктися навколо матері, поки та спускала малюка з рук і він робив кілька хитких кроків у бік майбутньої няні. Остання піднімала його, носилася з ним, перевертала догори ногами, щоб оглянути статеві органи, облизувала обличчя, чистила його з усіх боків, але зрештою засинала, стискаючи малюка у своїх обіймах. Ми робили ставки, як довго це триватиме – п'ять, десять хвилин? Ця дрімота, що огортала нянь, створювала враження, наче вони перебували в трансі або, можливо, в екстазі, коли нарешті дочекалися такої бажаної перерви. Коли вони тримали свій скарб, то в їхньому мозку виділявся окситоцин, відомий як гормон любові, що робив їхні повіки важчими. Їхній сон ніколи не тривав довго, і невдовзі вони повертали дитину матері.

Радість догляду за дітьми готує молодих самок до найбільш альтруїстичного акту з усіх. Материнська турбота ссавців – це найдорожча, найбільш довгострокова інвестиція в інші істоти, що відома в природі. Вона починається з забезпечення новонародженого поживними речовинами та киснем і закінчується за багато років по тому. Або, як сказали б більшість батьків, ніколи. Доволі дивно, що про материнську турботу під час дискусій про альтруїзм не згадують. Деякі вчені навіть не хочуть вважати її альтруїзмом, оскільки вона не відповідає критерію, за яким вони відбирають аргументи, – акценті на пожертві. Вони говорять про альтруїзм лише тоді, коли він завдає шкоди виконавцю, принаймні в короткостроковій перспективі. Ніхто не повинен прагнути до альтруїзму, не кажучи вже про те, щоб насолоджуватися цим відчуттям. Я називаю це гіпотезою болісного альтруїзму, яка є абсолютно помилковою. Зрештою, визначення альтруїзму полягає не в тому, що він викликає біль, а лише в тому, що він вимагає витрат.

Зверніть увагу, біологи без жодних проблем пояснять вам, чому самка ссавця дбатиме про потомство. А як іще вона має розмножуватися? Також ми знаємо, як сильно жінки хочуть мати дітей. Я не хотів би викликати жах, але це бажання часом буває настільки сильне, що деякі з них вбивають за це та розтинають іншим жінкам живіт. Або крадуть дітей із ясел. Це ненормальні вчинки, але вони ілюструють випадки, коли люди не можуть впоратися зі своїм бажанням, і є аргументом на користь того, чому догляд за дітьми не можна вважати самопожертвою. Адже материнська турбота – це не головоломка, наука зосереджується на більш заплутаній поведінці. Наука шукає викликів. І все ж таки я наполягаю на тому, що принаймні в ссавців материнська турбота є прототипною формою альтруїзму, шаблоном для всіх інших. На жаль, ми ігноруємо це. Той факт, що жодна жінка-науковець не відчуває труднощів із відповіддю на питання про те, звідки береться альтруїзм, багато про що каже. Жінкам важко ігнорувати материнську турботу – про це свідчить робота двох учених, які писали про співпрацю. Сара Грді, американський антрополог, пропонує теорію «цілого села»[3 – В оригіналі “it takes a village” theory – початок прислів'я «It takes a village to raise a child» («Щоб виростити одну дитину, потрібне ціле село»).], згідно з якою людський командний дух починався з колективного догляду за дітьми, до чого залучалися не лише матері, а й усі дорослі. Подібним чином Патрісія Черчленд, американський філософ, яка добре знається на нейробіології, розглядає людську мораль як результат турботи про потомство. Нейронна мережа, що регулює власне тілесні функції організму, була влаштована так, щоб включати потреби малюків, сприймаючи їх майже як свої додаткові кінцівки. Наші діти – частина нас, тож ми захищаємо та доглядаємо їх без вагань так само, як ми це робимо з власним тілом. Той самий мозковий механізм створює основу для інших стосунків, пов'язаних із турботою.

Цим можна було б пояснити помітні відмінності між статями, що спостерігаються вже в перші роки життя. Відразу після народження дівчатка здатні довше дивитися на обличчя, ніж хлопчики, які своєю чергою зосереджують увагу на механічних іграшках. Пізніше дівчатка виявляють себе більш комунікабельними, краще читають емоції на обличчі, краще відчувають тональність голосу, більше каються після того, як когось образять, і їм краще вдається поставити себе на місце іншої людини. Ми також дізналися, що емпатія посилюється, якщо в ніздрі чоловіка або жінки впорснути окситоцин, тим самим ввівши їх в оману за допомогою материнського гормону

(окситоцин пов'язаний із пологами та годуванням дітей). Під час досліджень ми з'ясували, що самиці шимпанзе набагато частіше втішають засмучених, ніж самці. Вони наближаються до жертв агресії, ніжно торкаються їх і обіймають, доки ті не перестануть кричати. Самки – більш турботлива стать.

Якщо материнська турбота була для теоретиків занадто очевидною, щоб звертати на неї увагу, то вона є також і тим видом опіки, який сам по собі є винагородою, що підводить мене до гіпотези альтруїзму, що приносить задоволення. Природа незмінно пов'язує речі, які нам потрібно робити, з задоволенням. Через те, що нам потрібно їсти, запах поживи змушує нас, як собаку Павлова, виділяти слину, а процес харчування – це наше улюблене заняття. Ми повинні розмножуватися, тож секс – це й одержимість, і задоволення. А щоб переконатися, що ми виростимо своє потомство, природа нагородила нас відданістю, яка є найсильнішою між матір'ю та дитиною. Як і будь-який інший ссавець, ми повністю запрограмовані для цього – і тілом, і розумом. У результаті ми ледве помічаємо ті щоденні зусилля, які робимо для нащадків, і жартуємо про те, як дорого нам коштують ці «кінцівки». Вочевидь, далекі родичі та чужаки надають менше допомоги, але задоволення, що лежить в основі цього процесу, залишається тим самим. Ця ідея представлена в «Роздумах» Марка Аврелія («...діяння, які відповідають природі, як-от допомога іншим, за своєю суттю є винагородою»)[43 – «Ніхто не втомлюється від допомоги та дії, які узгоджуються з нашою природою; допомога іншим є нашою власною винагородою. Як можна втомитися допомагати іншим, коли ми допомагаємо самим собі, коли робимо це?» (Marcus Aurelius (2002))].

У фільмі «Кімната Марвіна» («Marvin's Room», 1996) до Бессі (її зіграла Даян Кітон) приїздить її більш досвідчена сестра (Меріл Стріп). Бессі присвятила багато років піклуванню про батька та не отримувала жодної допомоги від сестри. Коли у фільмі вона розповідає Меріл Стріп, що відчуває та як їй пощастило мати батьків, які сповнили її життя любов'ю, сестра неправильно тлумачить її слова, сприймає все в егоцентричному ключі та відповідає: «Вони дуже тебе люблять!» Бессі виправляє її, кажучи: «Ні, я не це маю на увазі. Я хочу сказати, що щаслива від того, що можу когось так сильно любити». Альтруїзм може сповнювати нас щастям.

Це дивне уявлення про те, що альтруїзм повинен завдавати шкоди, спонукало Джорджа Прайса випробувати свої сили в надзвичайній самопожертві. Він думав, що не можна стати альтруїстом без страждань, і тому роздав усе своє майно та зневажив себе, аж доки не став нужденним. Він не усвідомлював, що нехтування собою є контрпродуктивним, про що добре знають активісти благодійного руху. Як і у випадку з кисневими масками в літаку, тут спершу потрібно допомогти собі, а потім піклуватися про когось іншого. Часто я замислююся над тим, звідки взагалі могло з'явитися це дивне уявлення про те, що альтруїзм повинен завдавати страждань. Це є абсолютно неприйнятним, наприклад, для буддизму, згідно з яким співчуття до інших повинно сповнювати нашу душу радістю. Цей ефект не обмежується лише саморефлексією дорослих, а спостерігається також у дітей раннього віку, які відчувають більше задоволення, коли пригощають інших, ніж тоді, коли самі ласують гостинцями[44 – Lara Aknin et al. (2012).]. Є також цікаві факти з дослідження людей, які піклуються про хворого чоловіка, дружину чи батька. Психолог Стефані Браун виявила, що ці піклувальники майже не помічають, чого коштує їм така відданість. Вони відчувають єдність зі

своїм підопічним і отримують велике задоволення від того, що вони потрібні їм. Вони живуть довше, ніж ті люди, яким не потрібно доглядати за іншими.

Грунтуючись на власному досвіді, коли мені доводилося доглядати за дружиною, у той час як її життя загрожувало рак молочної залози, я цілком погоджуюся з тим, що слово «жертва», хоч і вживається часто, не відображає головного. Немає нічого природнішого для нас, ніж турбота про тих, кого ми любимо. Черчленд точно помітила нерозривний зв'язок між турботою про власне тіло та піклуванням про дітей, близьких. Наш мозок створений таким чином, що розмикає грань між нами й іншими. Це одна з тих давніх нейронних мереж, що є ознакою кожного ссавця, від миші до слона. В одному тайському природному заповіднику я зустрів сліпу слониху, яка ходила разом зі зрячою подругою. Ці дві самиці, які не були кровними родичками, скрізь гуляли разом. Сліпа покладалася на зрячу, і та, схоже, це розуміла. Варто було останній відійти, як обидві слонихи видавали гуркітливі звуки, іноді вони навіть сурмили, щоб сліпа могла визначити місцезнаходження зрячої. Це галасливе видовище тривало доти, доки вони не возз'єднувалися. Потім слонихи гаряче вітали одна одну, ляскали вухами, торкалися та обнюхували. Вони насолоджувались близькою дружбою, яка дозволила сліпій жити відносно нормальним слонячим життям.

З огляду на внутрішню радість, що притаманна такій поведінці, деякі люди воліють називати піклування про членів сім'ї та близьких родичів «еґоїстичним», принаймні на емоційному рівні. Хоча це й не можна вважати помилковим висновком, проте очевидно, що в такому випадку стирається вся різниця між еґоїзмом і альтруїзмом. Тобто якщо я сам з'їм уся їжу, яка лежить на столі, чи поділюся нею з голодним незнайомцем, то це все одно назвуть «еґоїзмом»; такі поняття вже вийшли з ужитку. Як можна охопити такі різні мотивації одним поняттям? Більше того, чому задоволення, що я відчуваю, коли дивлюся на незнайомця, якого я тільки що нагодував, плутають із моїм еґоїзмом? Чому альтруїзм не може бути схожий на будь-яку іншу природну людську схильність, яка приносить нам задоволення? Багато людей обожають балувати рідних і друзів. І найбільша радість, яку ми можемо дати, – це просто дозволити їм це робити.

Коли я озираюся на те, як ми кидаємося з однієї крайності в іншу – від альтруїзму як жертвності, яку важко пояснити, до сучасного уявлення про альтруїзм як розвиток закладеної в ссавців здатності турбуватися про потомство, що приносить їм задоволення, – я дивуюся тому, як багато ідеологічних і релігійних елементів залучили до цих дебатов – від навернення Прайса до християнства, захоплення Гакслі первородним гріхом, анархізму Кропоткіна до на диво популярного уявлення про альтруїзм як про щось лицемірне чи помилкове. Недолік більшості цих дебатов полягає в тому, що люди й інші ссавці досягають альтруїзму зовсім інакше, ніж, скажімо, соціальні комахи. Можливо, найбільш поширене порівняння людського альтруїзму з поведінкою мурах або бджіл збило нас із правильного шляху. Комахи позбавлені емпатії, у той час як наш мозок влаштований так, щоб підтримувати зв'язок з іншими людьми та відчувати їхній біль і насолоду. Кінцевим результатом є те, що альтруїзм може бути справжнім і приносити задоволення. Якщо Прайс виштовхнув себе за цю грань, коли віддав своє здоров'я та майно волоцюгам, яких він ледве знав, то можна зрозуміти той відчай, що зрештою охопив його. Він недооцінив гедонічну властивість альтруїзму, спрямовану на тих, про кого ми піклуємось, і переоцінив нашу

здатність до щедрості щодо незнайомих. Ця друга особливість сильно обмежена, у той час як першу мало що стримує.

Розділ 3. Бонобо на родинному дереві

Найкращий спосіб знищити ворога – це зробити його другом.

Авраам Лінкольн^[45] – Поширене перефразування зауваження Авраама Лінкольна, яке він зробив, коли йому дорікнули в співчутті заколотникам-південцям. Одна жінка обурилася, сказавши, що краще б він знищив своїх ворогів, ніж намагався подружитися з ними, на що Лінкольн відповів (Ury, 1993, р. 146): «Навіщо мені знищувати своїх ворогів, мадам, якщо я можу зробити з них друзів?»]

Візит до однієї криміналістичної лабораторії в Москві підтвердив мої підозри про те, що спорідненість із вінцем творіння не гарантує вам жодної поваги. Це місце спеціалізувалося на судово-медичній антропологічній реконструкції за черепами невпізнаних жертв убивств. У кутку підвалу мої господарі показали мені реконструкцію обличчя з грубими рисами, яке вони намагалися тримати в таємниці. Мені навіть не дозволили зробити знімок. Справа в тому, що вони вирішили перевірити свої сили на черепі неандертальця, але в результаті отримали бюст, який нагадував одного з найвпливовіших членів Думи, тому вони боялися, що останній просто закрий інститут, якщо про це зображення хтось дізнається.

Ми не надто високої думки про наших близьких родичів і не хочемо бути схожими на них. Неандертальців змальовують як сутулих і недоумкуватих істот, які живуть у печерах і тягають дружин за волосся. Останнє відкриття, маленького «гоббіта» з індонезійського острова Флорес, вважають мікроцефалом, можливо, навіть «кретином». Науковці вважають, що причина такої тілобудови – це проблеми з щитовидною залозою, викликані браком йоду, але більшість із нас керується словниковим визначенням кретина як «дурня, тупої або розумово відсталого людини». І неважливо, що поблизу викопних залишків на Флоресі знайшли також складні знаряддя праці.

Поки антропологи обмірковують знахідки на Флоресі, супроводжуючи свої думки неприємними словесними баталіями. Але ситуація з неандертальцями стає дедалі зрозумілішою. Традиційне стереотипне уявлення про них як про безсловесних тварин ніколи не мало сенсу, тому що їхній мозок за розміром перевершував наш. Те, що реконструкція черепа викопної людини нагадує депутата Думи, свідчить про наше неандертальське коріння. Коли давні люди вийшли з Африки, вони зіткнулися з близькими родичами, які вже прожили півтора мільйона років на півночі. Ці родичі були краще пристосовані до морозів. Замість того, щоб завоювати їх, як нам розповідає історія, ми, можливо, подружилися з північанами. Мабуть, чоловіки вважали неандертальських жінок пристрасними, а жінкам сподобалися чоловіки-неандертальці та навпаки, оскільки, за оцінками вчених, до чотирьох відсотків ДНК неафриканських представників нашого виду походить від неандертальців. Імовірно, це схрещення посилило нашу імунну систему.

Наші північні брати ховали своїх померлих, виготовляли інструменти, уміли підтримувати вогонь, дбали про нужденних – так само, як і давні люди. Википні знахідки свідчать про виживання в дорослому віці людей, які були карликами, страждали паралічем кінцівок або не могли жувати. Вони відомі під такими екзотичними іменами, як Шанідар I, Роміто-2, Хлопчик із Віндовера та Старий із Ла-Шапель-о-Сен. Наші предки підтримували цих людей, які мало чим могли допомогти суспільству. Палеонтологи розцінюють виживання слабких, інвалідів, розумово відсталих та інших осіб, які були тягарем, як одну з віх в еволюції співчуття. Ця комунітарна спадщина є важливою для теми цієї книги, оскільки вона передбачає, що мораль виникла щонайменше за сто тисяч років до сучасних цивілізацій і релігій.

І це не єдина дата, яку пропонують відсунути в минуле. Можна обережно припустити, що багато вмінь, починаючи від пивоваріння і завершуючи мистецтвом, з'явилися раніше, ніж ми думали. Південноафриканські шматочки вохри з нанесеними на них складними геометричними візерунками вдвічі старші, ніж печерні малюнки в Ласко (Франція). Навіть виникнення прямоходіння відсувають далі, зокрема завдяки знахідці слідів, які доводять, що повністю вертикальна хода з'явилася вдвічі давніше, ніж ми вважали раніше.

Наше перше припущення незмінно полягає в тому, що все, що ми робимо та чим пишаємося, з'явилося відносно нещодавно. Потім ми з'ясовуємо, що те саме робили неандертальці та, можливо, австралопітеки, аж доки не дійдемо до мавп, які насправді були першими. Хто скаже, що, наприклад, кам'яна доба почалася саме з нашої гілки родоводу? У Кот-д'Івуарі археологи виявили місце для розбивання горіхів, якому понад чотири тисячі років, де лежали камені, що слугували молотом і ковадлом. Проте різновид виявлених горіхів, розміри інструментів (великі та важкі) й екологічні умови (тропічний ліс) натякають на те, що горіхи розбивали не люди, а шимпанзе. Аналіз розкопок показує, що протягом тисяч років мавпи приносили з віддалених родовищ міцні камені, як-от граніт, щоб розбивати в лісі тверді горіхи. Сьогодні аналогічною технологією користуються західноафриканські шимпанзе.

Довге прощання

Лише одна дата, замість того щоб відповзати назад, підсувається щоразу ближче й ближче. У першій половині попереднього століття еволюційні дерева, які зображали в підручниках, усе ще демонстрували людський родовід, який гордо й самостійно зростав протягом двадцяти п'яти мільйонів років.

Наша найближча сім'я об'єднує чотири великі мавпи (шимпанзе, бонобо, горил і орангутангів) і так званих менших мавп: гібонів і сіамангів. Порівняно з двома сотнями видів мавп і напівмавп для когорти приматів це зовсім крихітне сімейство. Звичайні мавпи зі своїми хвостами та довгими писками стоять від нас далі, ніж людиноподібні. Але це старе родове дерево, на якому ми були далеко від решти приматів, існувало недовго. Можливо, це передбачив ще Карл Лінней, коли виокремив людей в окремий рід – Номо. Історія свідчить, що шведський таксономіст сумнівався в нашому особливому статусі, але вирішив уникнути неприємностей із Ватиканом. За три століття по тому з'явилися кращі способи порівняння видів, ніж анатомічний, – аналіз білків крові та ДНК. Нові дані розмістили нас окремо від нижчих

мавп, і ми потрапили всередину людиноподібних. Це було шоком, але з ДНК не посперечаєшся, бо вона дозволяє людям уникнути проблеми вибору тих рис, які їм хотілося б підкреслити. Ми маємо право вважати, що ходіння на двох ногах – це важлива риса, але якщо брати до уваги загальну картину природи, то це зовсім не так. Курчата теж вміють це робити. Порівняння ДНК ламає людські упередження. У родоводі, основою якого є дані ДНК, людство займає лише одну крихітну гілку серед багатьох, відгалужившись від людиноподібних мавп приблизно шість мільйонів років тому.

Якщо схрещення (наприклад, із неандертальцями) наприкінці цього шляху сприяло успіху нашого виду, то те саме могло відбутися й на його початку. ДНК людини та мавпи демонструють ознаки ранньої гібридизації.

До 1960-х років у людей була окрема гілка на еволюційному дереві, відмежована від мавп (ліворуч). Але дерево, складене на основі даних ДНК, розміщує нас ближче до шимпанзе (Ch) та бонобо (Bo), ніж до горил (Go) й орангутангів (Or).

Після цього розділення наші предки, імовірно, продовжували повертатися до мавп так само, як сьогодні схрещуються грізлі та білі ведмеді або вовки та койоти. Деякі антропологи скептично ставляться до думки, що наші двоногі предки ще понад мільйон років продовжували спаровуватися з мавпами, які ходили на чотирьох ногах. Проте, як мені відомо, те, на скількох ногах ви ходите, мало свідчить про те, можете ви спаровуватися чи ні. Це змушує мене замислитися над ще більш дивним твердженням, що походить із тих часів, коли про гібридизацію людей і неандертальців було невідомо, мовляв, секс між цими двома видами гомінінів виключений, бо вони, очевидно, розмовляли різними мовами. Я не міг згадувати про це без сміху, коли повертався до спогадів про той день, коли познайомився зі своєю дружиною-француженкою. Мова – настільки незначний бар'єр...

У 1809 році французький натураліст Жан-Батист Ламарк був першим, хто припустив, що люди походять від мавп. Згідно з теорією Ламарка, набуті властивості (наприклад, подовження ніг у болотних птахів) можуть передаватися наступному поколінню. Задовго до Дарвіна Ламарк передбачив еволюцію людини з чотирирукого примата:

«Якби якась порода чотирируких тварин, особливо найбільш вправних, силою обставин або з будь-якої іншої причини була змушена втратити свою здатність видиратися на дерева та хапатися за гілки... і якби представники цієї породи були змушені протягом кількох поколінь використовувати задні кінцівки тільки для ходіння та перестати користуватися для цього передніми... ці чотирирукі тварини з часом стали б дворукими, а великі пальці їхніх задніх кінцівок перестали б відокремлюватися від решти»[46 – Jean-Baptiste Lamarck (1809), p. 170.].

Ламарк дорого заплатив за свою зухвалість. Він нажив собі стільки ворогів, що помер у злиднях і став предметом одного з найбільш глузливих і принизливих некрологів, які коли-небудь читали на засіданні французької Академії наук[47 – «Елегію Ламарку», яку написав Жорж Кув'є, зачитали на засіданні Французької Академії наук у Парижі 26 листопада 1832 року.]. За півстоліття після цього популяризацією ідеї про походження людини від мавп зайнялися два чемпіони дарвінівської теорії еволюції – той, що ґрунтується на успадкованих рисах, – Томас Генрі Гакслі в Англії та Ернст Геккель у Німеччині. Ці двоє наполегливо боролися за те, щоб люди визнали, що ми є модифікованими людиноподібними мавпами та переконали в цьому принаймні наукову спільноту, де ця тема вже не є предметом дискусій (крім хіба що випадку, коли в 2009 році Кентський державний університет (штат Огайо) видав прес-реліз із приголомшливим заголовком «Людина не походить від людиноподібних мавп»).

Щоб зрозуміти цю заяву, потрібно знати, що Кентський університет брав участь у відкритті *Ardipithecus ramidus*, відомого також як Арді – скам'янілих решток віком чотири мільйони чотиреста тисяч років, знайдених у Ефіопії. Арді була на мільйон років ближче до довгого прощання між людьми та людиноподібними мавпами, ніж попередні скам'янілості. Однією з ознак того, що Арді більше нагадує мавпу, є її відокремлений великий палець ноги. Вона, мабуть, була чудовим верхолазом, що спав на деревах вночі, як це й досі роблять мавпи, щоб уникнути хижаків. Зрозуміло, що креаціоністи та прибічники теорії розумного задуму сприйняли цей помилковий прес-реліз як Божий дар, у той час як ЗМІ зробили висновок, що мавпи походять від нас. Плутанина виникла через те, що вчений із команди Арді, незважаючи на своє благословення бонобоподібне ім'я Оуен Лавджой[4 – Від слів love – «любов» та joy – «радість».], вважав, що знахідку можна порівнювати лише з шимпанзе. Зважаючи на це, він зробив висновок, що тіло Арді було надто відмінним від предка, подібного до шимпанзе. Але чому не можна було взяти за вихідну точку будь-яку з сучасних людиноподібних мавп? Людиноподібні мавпи, що живуть зараз, мали стільки ж часу для змін, як і наш власний вид, з тих пір, як ми розділилися. Люди часто думають, що мавпи зупинилися в розвитку, у той час як ми еволюціонували, але генетичні дані свідчать, що насправді шимпанзе розвинулися більше, ніж ми. Ми просто не знаємо, який вигляд мав наш останній спільний предок. Тропічний ліс не допускає скам'яніння – усе згниває – ось чому нам бракує решток ранніх людиноподібних мавп. Однак ми можемо бути впевнені, що наш предок відповідав загальному визначенню мавпи: великий, безхвостий, плоскогрудий примат із чіпкими задніми кінцівками. Тому й досі кажуть, що ми походимо від людиноподібних мавп, просто не від тих, що живуть зараз.

Щелепа Арді не надто помітно видається вперед, а її зуби відносно невеликі й тупі, що чітко відокремлює її від шимпанзе, у яких самці мають довгі та гострі різці. Ці «ікла» правлять за смертельні ножі, що здатні пошматувати обличчя та шкіру ворога. Дикі шимпанзе користуються цією зброєю, щоб завдавати смертельних ран під час бійок за територію. Порівняно з ними Арді справляла враження відносно мирної істоти, можливо, тому, що конфліктів між самцями було менше. Лавджой навіть припустив, що Арді та її сучасники були моногамними і це сприяло зменшенню насильства. Але поки палеонтологи не виявили скам'янілостей самця та самиці з обручками на кінцівках, ідея про те, що Арді була в парі, залишається чистісінькою

гіпотезою. Крім того, немає жодних доказів того, що моногамія сприяє миролюбності: єдиний моногамний примат у нашому найближчому родоводі – гібон – має грізні різці.

А що як ми походимо не від галасливого шимпанзеподібного предка, а від ніжної емпатичної мавпи, схожої на бонобо? Здається, пропорції тіла бонобо – довгі ноги та вузькі плечі – ідеально відповідають описам Арді, як і його відносно невеликі різці. Чому на бонобо не звернули уваги? А раптом шимпанзе насправді є не прототипом предка, а брутальним його відгалуженням у відносно мирному родоводі? Арді щось хоче сказати нам, але поки науковці не дійшли згоди щодо характеру цієї інформації. Однак я вже чую, що барабани війни, якими супроводжувалися всі попередні сценарії, затихли.

Ставлення до типів наших предків і родичів часто визначає політичний підтекст, який завдяки устах Стівена Кольбера з шоу «The Colbert Report» став ще й приводом до веселощів[48 – «The Colbert Report», 30 January 2008.]. Участь у шоу, головна мета якого полягає в тому, щоб висміяти вас і ваші ідеї, – непоганий досвід. Кольбер попросив мене порівняти шимпанзе та бонобо. Поки я описував поведінку бонобо, він продовжував корчити огидні гримаси: ці примати були для нього занадто миролюбні та пристрасні («Як щодо регулярного, відвертого сексу – такого, яким його вигадав Бог?»). Проте коли я описував шимпанзе, він схвально закивав: вони чудово відповідали його уявленням про суворий характер.

Самиці бонобо труться одна об одну геніталіями, щоб встановити тісніший зв'язок і мир у групі. Ці дві самки притискаються одна до одної вульвами та кліторами та шалено труться, у той же час одна чіпляється до іншої, майже як немовля. Вираз їхніх облич і голосні вигуки дозволяють припустити, що обидві відчувають оргазм.

У світі, розділеному на шимпанзефілів і бонобофілів, ми всі сміялися, коли Стівен чистив банан.

Бонобо, ліві та праві

Уявіть собі, що ви письменник і запропонували своїм читачам розповідь із перших рук про політично коректного примата – ідола лівих, відомого своїми одностатевими зв'язками, визнанням верховенства жінок і мирним способом життя. У центрі вашої уваги опинився бонобо – близький родич шимпанзе. Ви подорожуєте до регіону, що з іронією зветься Демократичною Республікою Конго (ДРК), щоб побачити, як ці мавпи бавляться у своєму природному середовищі, і сподівається повернутися з новими та цікавими історіями.

На жаль, вам майже не вдається побачити бонобо. Ви спостерігаєте, як кілька цих мавп сидять на деревах і спокійно ідять горіхи. Це все. Саме це

сталося з Іяном Паркером, який, однак, зміг написати тринадцять сторінок детальної та професійної прози як «віддалений кореспондент» для «The New Yorker». Ми дізнаємося про «гаряче туманне повітря», бурі з дощем, потоки грязюки, звуки від падіння фруктової шкаралупи та його господаря-німця, якого він описує як доволі холодну та черству людину. Можливо, головна ідея тексту Паркера повинна була полягати в тому, що польова робота – це не пікнік, але замість цього вийшло, що бонобо – не такі вже милі й еротичні, як здається. Зважаючи на те, що репутація цієї мавпи давно була кісткою в горлі як у гомофобів, так і в прибічників Гоббса, то праві ЗМІ агресивно вхопилися за цю публікацію. Нарешті на «міфі» про бонобо можна було поставити хрест, і природа знову залишиться з кров'ю, зубами та pazурами. Консервативний коментатор Дінеш Д'Суза звинуватив «лібералів» у тому, що вони зробили бонобо своїм талісманом, і закликав їх і далі залишатися на одному рівні з віслюками.

Усе це було б дотепно, якби це були звичайні політичні чвари. Проте предметом суперечки виступало те, що ми знаємо. Немає сумнівів у тому, що бонобо можуть поводитися агресивно. Ми знаємо про запеклі групові сутички, здебільшого між самицями та самцями. Протягом багатьох років у зоопарках задокументували чимало таких випадків, що фактично призвели до змін в умовах утримання бонобо. Оскільки відокремлення матерів від синів порушує захисний зв'язок, зоопарки дедалі частіше почали тримати їх разом. Як я попереджав у своїй книзі «Бонобо: забута мавпа» в 1997 році («Bonobo: The Forgotten Ape»): «Усі тварини за своєю природою є конкурентами та співпрацюють лише за особливих обставин»[49 – Frans de Waal (1997a), p. 84.].

Якщо говорити про поведінку бонобо в дикій природі, то нових відкриттів тут мало. У ДРК нещодавно завершилася кривава громадянська війна, і ця жахлива атмосфера не надто сприяла приматологічним дослідженням. Знання про диких бонобо фактично не поповнювалися понад десятиліття. Проте з попереднього дослідження залишилися чудові польові дані. Найважливіше спостереження, яке не змінюється протягом останніх трьох десятиліть, полягає в тому, що немає підтверджених повідомлень про смертельну агресію бонобо. Щодо шимпанзе, то тут все навпаки: зафіксовані десятки випадків, коли дорослі самці вбивають собі подібних чи немовлят, самиці забирали життя в найменших тощо. Це в дикій природі. У неволі я власноруч задокументував випадки, коли дорослі самці шимпанзе калічили та кастрували політичних суперників, що призводило до смерті останніх. Такої інформації про шимпанзе не бракує – це різко контрастує з бонобо, де кількість таких інцидентів дорівнює нулю.

Коли Річард Ренгем описує насильство серед шимпанзе в книзі «Демонічні самці» («Demonic Males»), він наводить таке порівняння для бонобо: «...ми можемо уявляти їх як шимпанзе, які зробили три кроки до миру. Вони знизили рівень насильства в міжстатевих стосунках, у стосунках між самцями та в стосунках між спільнотами»[50 – Richard Wrangham and Dale Peterson (1996), p. 204.]. Усе вищесказане не означає, що бонобо живуть у казці. Вони займаються «сексом заради миру» саме тому, що в них багато конфліктів. Який був би сенс у примиренні, якби вони жили в ідеальній гармонії? Зазвичай розв'язання конфліктів за допомогою сексу відбувається серед самиць, але буває й у самців, як, наприклад, у зоопарку Сан-Дієго:

«Вернон регулярно заганяв Калінда до сухого рову... Після таких випадків двоє самців контактували вдсятеро частіше, ніж зазвичай. Вернон терся своєю мошонкою об сідниці Калінда, або Калінд підставляв свій член для мастурбації»[51 – Frans de Waal (1989), p. 215.]

Контраст зі спорідненими видами просто приголомшливий. Більшість зафіксованих убивств серед шимпанзе відбуваються під час бійок за територію, а бонобо займаються сексом на своїх кордонах. Вони можуть ставитися до сусідів недоброзичливо, але вже незабаром після початку конфлікту самиці спішають на інший бік, щоб злягатися з самцями або самицями. Оскільки важко одночасно займатися сексом і вести війну, ця сцена швидко перетворюється на спілкування. Усе закінчується тим, що дорослі з різних груп займаються грумінгом, у той час як їхні діти граються разом. Ці звіти створені ще до 1990-го року, їхнім автором здебільшого є японський науковець Такайосі Кано, який довгий час працював із дикими бонобо. Коли я писав «Бонобо», то брав інтерв'ю в польових дослідників, як-от Кано та Готфрід Гоманн, який приймав у себе Паркера. Коли я запитав останнього, як його бонобо реагують на інші групи, Гоманн відповів: «Усе починається дуже напружено, вони кричать, ганяються одне за одним, а потім заспокоюються і починається секс між самицями або між самицями й самцями з різних груп. Може відбуватися й грумінг, але він залишається напруженим і нервозним»[52 – Frans de Waal (1997a), p. 81.]. Ці слова не надто відповідають характеристиці мавп-убивць, хоча Гоманн і зазначив, що спільноти не завжди змішуються й що самці з різних груп не займаються грумінгом один з одним.

У заповіднику поблизу Кіншаси нещодавно вирішили об'єднати дві групи бонобо, які до того жили окремо, щоб створити певну активність. Ніхто й не мріяв зробити подібне з шимпанзе, бо єдиним можливим наслідком таких дій було б насильство. У зоопарках добре знають, що новоприбулих шимпанзе потрібно будь-якою ціною тримати окремо, аж доки вони не стануть знайомими для решти; інакше може пролитися кров. Бонобо ж влаштували натомість оргію в заповіднику. Вони вільно перемішалися між собою та перетворили потенційних ворогів на друзів.

Окрім цього, варто сказати, що існують спостереження Ізабель Бенке, чилійського приматолога, яка вивчає ігрову поведінку бонобо у Вамба – місці, де Кано й інші японські вчені працювали десятиліттями. Ізабель не могла повірити своїм очам, коли спостерігала, як особини з різних груп граються разом. Нещодавно вона показала мені відео, яке зняли в гушавині лісу, де стоїть дорослий самець, оточений молодняком із сусідської групи, і мавпи штовхають його, видаються йому на плечі та виснуть на ньому. Уся ця сцена була веселою, у ній не було жодної ознаки загрози чи ворожнечі. Також Ізабель показала гру між самцем і самицею з іншої групи, під час якої самиця ганялася за самцем і хапала його за мошонку, обидва бігали навколо дерева, але знову ж таки між ними не було жодної ворожнечі. З властивим їй гумором Ізабель додала, що, мабуть, саме звідси й походить вираз «тримати його за яйця»[53 – Дивіться Ізабель Бенке Іскуердо (Isabel Behncke Izquierdo) на www.ted.com/talks/ (<http://www.ted.com/talks/>)].

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, купив полную легальную версию (https://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=29189478&lfrom=362673004) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.

notes

Виноски

1

Сквоттер – тут: людина, яка займає порожнє приміщення без дозволу власника.

2

Дух часу (нім.) (Тут і далі примітки перекладача, якщо не зазначено інше.)

3

В оригіналі "it takes a village" theory – початок прислів'я «It takes a village to raise a child» («Щоб виростити одну дитину, потрібне ціле село»).

Від слів love – «любов» та joy – «радість».

Примітки

1

Friedrich Nietzsche (1889), p. 5.

2

Також відоме як Гертогенбос. Місто, відоме з XII століття, є центром провінції на півдні Нідерландів. За життя Босха (близько 1450–1516 рр.) це було друге за розмірами місто країни після Утрехта.

3

У 2007 році Ел Шарптон і Крістофер Гітченс проводили релігійні дебати в Нью-Йоркській публічній бібліотеці. Дивіться на сайті www.fora.tv (<http://www.fora.tv/>).

4

Цей блог був розміщений на «The Stone» 17 жовтня 2010 року, режим доступу: <http://opinionator.blogs.nytimes.com/2010/10/17/morals-without-god/> (<http://opinionator.blogs.nytimes.com/2010/10/17/morals-without-god/>).

5

Marc Kaufman, «Dalai Lama gives talk on science», Washington Post, 13 November 2005.

6

Закликаючи звертати більше уваги на шимпанзе, ніж на бонобо, Мелвін Коннер писав: «І в будь-якому разі шимпанзе перебувають у набагато кращому становищі, ніж бонобо, які вже близькі до вимирання» (Melvin Konner (2002), p. 199).

7

Термін «гомінін» – нова назва для людей і їхніх двоногих предків; раніше вживався термін «гомінід».

8

Юрген Габермас у своїй промові з приводу вручення Премії миру німецьких книгарів (2001). У німецькому тексті використовується слово «schuld», що означає і «вартий осуду», і «винний»: «Als sich S?nde in Schuld verwandelte, ging etwas verloren». Перекладено на сайті www.csudh.edu/dearhabermas/habermas11.htm (<http://www.csudh.edu/dearhabermas/habermas11.htm>).

9

John Gray (2011), p. 235.

10

Allain de Botton (2012), p. 11.

11

Karl Pearson (1914), p. 91.

12

Сем Гарріс дав своїй книжці (2010) назву «Як наука може визначати людські цінності» («How Science Can Determine Human Values»).

13

PLoS Medicine Editors (2011).

14

Charles Darwin (1871), p. 72.

15

Catherine Crockford et al. (2012).

16

Дж. Б. С. Голдейн, процитовано за: Oren Harman (2009), p. 158.

17

Джон Мейнард Сміт, процитовано за: Harman (2009), p. 167.

18

Про Рональда Фішера та Джона фон Неймана дивіться: Harman (2009), p. 110.

19

From Frans de Waal (1996), p. 25.

20

Джордж Прайс у листі 1971 року до Генрі Морріса, батька сучасного креаціонізму, процитовано за: Harman (2009), p. 248.

21

Роберт Тріверс у інтерв'ю з Керол Джейм у «Guardian», 7 October 2011.

22

Ернст Майр писав: «Гакслі, який вірив у кінцеві причини, відкинув природний добір і жодним чином не презентував справжніх ідей Дарвіна... Розглядаючи те, наскільки заплутаними були погляди Гакслі, дуже прикро, що сьогодні на його нарис [про етику] часто посилаються як на авторитетне джерело» (Ernst Mayr (1997), p. 250).

23

Про Джозефа Гукера та інші деталі суперечки між Гакслі та Вілберфорсом дивіться: Ronald Numbers (2009), p. 155.

24

Letter of T. H. Huxley to Charles Darwin, 23 November 1859, in Leonard Huxley (1901), p. 189.

25

Letter of T. H. Huxley to Frederick Dyster, 10 October 1854, in Leonard Huxley (1901), p. 122.

26

From Leonard Huxley (1916), p. 322.

27

From T. H. Huxley (1894), p. 81.

28

Adrian Desmond (1994), p. 599.

29

Michael Ghiselin (1974), p. 247.

30

Robert Wright (1994), p. 344.

31

Захищаючи свою оцінку, Джордж Вільямс писав: «Я погодився б із тим, що терміном «моральна байдужість» можна влучно схарактеризувати фізичний Всесвіт. Але для біологічного світу потрібен сильніший термін».

32

В одному зі своїх інтерв'ю Франс Рус цитує Річарда Докінза: «Разом з іншими людьми, серед яких Т. Г. Гакслі, я хочу сказати, що ми маємо право викинути дарвінізм із нашого політичного та суспільного життя та заявити, що ми не хочемо жити в дарвіністському світі» (Frans Roes (1997), p. 3).

33

Francis Collins (2006), p. 218.

34

Richard Dawkins on «Real Time with Bill Maher», 11 April 2008.

35

Із листа Чарльза Дарвіна до Т. Г. Гакслі від 27 березня 1882 року, процитовано за: Desmond (1994), p. 519.

36

Charles Darwin (1871), p. 98.

37

Роберт Бойд і Пітер Річерсон (2005) називають це «гіпотезою великої помилки».

38

Дані про неупереджений арбітраж наводяться за книгами: Jessica Flack et al. (2005). De Waal (1992).

39

Roger Fouts and Stephen Mills (1997).

40

Jill Pruett (2011).

41

Christophe Boesch et al. (2010).

42

Friedrich Nietzsche (1887), p. 51.

43

«Ніхто не втомлюється від допомоги та дії, які узгоджуються з нашою природою; допомога іншим є нашою власною винагородою. Як можна втомитися допомагати іншим, коли ми допомагаємо самим собі, коли робимо це?» (Marcus Aurelius (2002))

44

Lara Aknin et al. (2012).

45

Поширене перефразування зауваження Авраама Лінкольна, яке він зробив, коли йому дорікнули в співчутті заколотникам-південцям. Одна жінка обурилася, сказавши, що краще б він знищив своїх ворогів, ніж намагався подружитися з ними, на що Лінкольн відповів (Ury, 1993, p. 146): «Навіщо мені знищувати своїх ворогів, мадам, якщо я можу зробити з них друзів?»

46

Jean-Baptiste Lamarck (1809), p. 170.

47

«Елегію Ламарку», яку написав Жорж Кув'є, зачитали на засіданні Французької Академії наук у Парижі 26 листопада 1832 року.

48

«The Colbert Report», 30 January 2008.

49

Frans de Waal (1997a), p. 84.

50

Richard Wrangham and Dale Peterson (1996), p. 204.

51

Frans de Waal (1989), p. 215.

52

Frans de Waal (1997a), p. 81.

53

Дивіться Ізабель Бенке Іскуердо (Isabel Behncke Izquierdo) на www.ted.com/talks/ (<http://www.ted.com/talks/>).